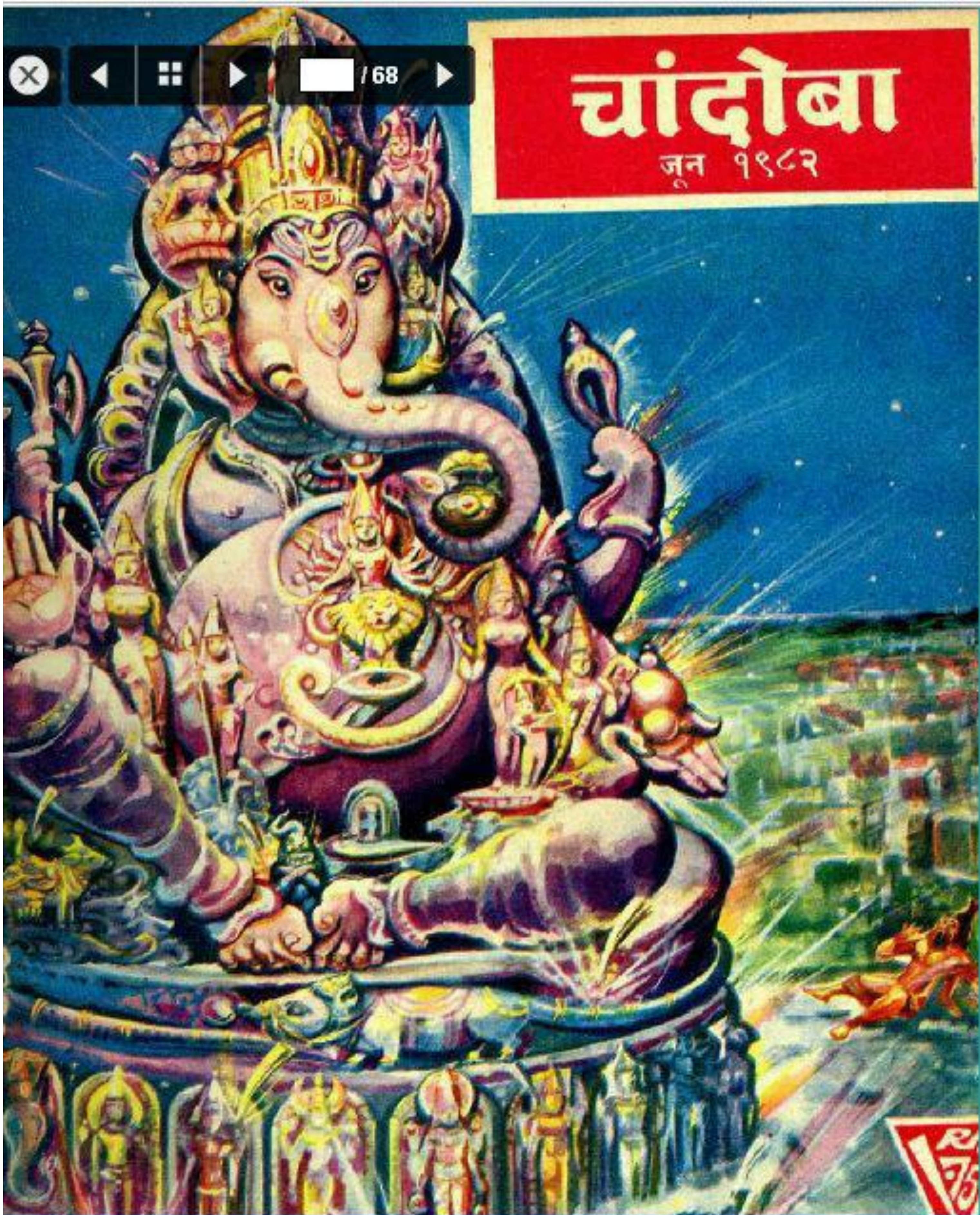

चांदोबा
जून १९८२

गैरसमज

त्याच्या कचेरीतला मित्र रवि आग्रह करू लागला म्हणून अशोक हेमाला पहायला त्याच्याबरोबर गेला. त्यापूर्वी त्याने हेमाविषयी मित्राच्या तोंडून बरंच ऐकलं होतं. तिला आईवडील नव्हते. एक थोरला भाऊ मात्र होता. हेमा तशी जास्त शिकली सवरलेली नव्हती, परंतु घरातली सर्व कामे छान करी.

अशोक रवीबरोबर हेमाला पहायला गेला त्या दिवशी तिचा भाऊ कामानिमित्त परगावी गेला होता. परंतु तिच्या वहिनीने तिला दाखविण्याची सर्व व्यवस्था केली.

हेमा होतीच तशी सुंदर. रवीने इकडच्या तिकडच्या गप्पा झाल्यावर अशोकला विचारले–"कायरे, मग काय वाटतं तुला? हेमाशी लग्न होईल तो नशीबवान, असे नाही वाटत तुला? एवढेच की हुंडाबिडा देण्याची त्यांची परिस्थिती नाही. बाकी स्थळ चांगलं आहे." "पैशाचं काय? पैसे देऊन सर्व मिळतेच असे तरी कोठे आहे? तेव्हां हुंड्याचा विचारच नाही." अशोक म्हणाला.

"म्हणजे, तुला हेमा पसंत आहे तर! हेमाचे वडील लक्ष्मणराव असते तर किती आनंद झाला असता त्यांना!" रवि म्हणाला.

लक्ष्मणराव हे नाव उच्चारतांच अशोक दचकला लक्ष्मणराव? ते काय करीत असत? कोठले राहणारे?" अशोकने विचारले.

"ते एक मोठे वैद्य होते. आपल्या स्वतःच्या गावी रामपूरलाच नव्हे तर जवळपासच्या पंचक्रोशीत त्यांचं नाव ऐकलं नाही असा माणूस मिळणे कठीण." रवि म्हणाला.

रवीचे बोलणे पुरे होण्याच्या आधीच क्रुद्ध मुद्रेने अशोक उठून उभा राहिला व म्हणाला–"मला हे पूर्वीच कळले असते तर मी या घराच्या वाऱ्याला ही आलो नसतो. त्या पापी माणसाच्या मुलीशी लग्न केले असते तर प्रायश्चित्तच करावं लागलं असतं." असं म्हणत झपाझप पावले टाकीत बाहेर निघून गेला.

ते सर्व पाहून रवि थक्कच झाला. हेमाचा चेहराच लाजेने लाल झाला. तिच्या डोळ्यातून दोन थेंब पडले. रवि काय बोलावे हे न सुचल्यामुळे, बाहेर येऊन सरळ अशोकच्या घरी गेला. अशोकचा पारा अद्याप उतरलेला नव्हता.

रवि काही वेळ गप्प राहिल्यावर म्हणाला–"अगदी गरीब, धर्मभीरू आणि उदार म्हणून पंचक्रोशीत प्रसिद्ध असलेल्या लक्ष्मणरावांवर तुझा एवढा राग कां? हे नाही कळलं मला!"

"सांगतो, पण या पुढे त्या गृहस्थाच्या नावाच्या उच्चारही माझ्या समोर करू नकोस." असे सांगून अशोक सांगू लागला.

अशोकचा रामू नावाचा एक बालमित्र होता. अशोक नोकरीला लागला त्याच दिवशी रामूचे लग्न झाले. त्यामुळे तो आपल्या मित्राच्या लग्नाला हजर राहू शकला नाही. रामू सरकारी नोकर म्हणून रामपुरला रहात असे.

नोकरी लागल्यानंतर तीन महिन्यांनी अशोकला एकामागून एक दोन दिवसांची

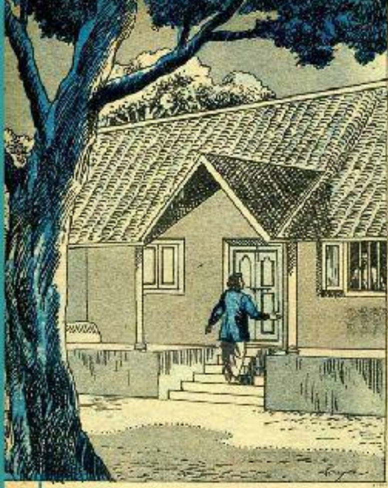

सुट्टी लाभली. म्हणून तो मित्राला भेटायला म्हणून रामपूरला गेला. तो गावात पोचला तों पर्यंत चांगला काळोख झाला होता. तरी रामू राही त्या घराचा शोध काढणे तेवढे त्रासाचे झाले नाही.

अशोकने दारावर थाप देतांच रामूच्या बायकोने येऊन दार उघडले. तिच्यावर कोणतातरी प्रसंग आल्या सारखे तिला पाहतांच अशोकला वाटले.

"माझे नाव अशोक मी रामूचा बालमित्र आहे." अशोक म्हणाला.

ते ऐकतांच जानकीने पदराने डोळे पुसले व म्हणाली–"दादा, तुम्ही कसे वेळे वर आलात. तुमच्या मित्राला बरे नाही."

रामू खाटेवर बेशुद्धावस्थेत पडलेला होता.

"तीन दिवस झाले. डोळे मिटून पडलेले आहेत. मला बाई, भितीच वाटते आहे." जानकी म्हणाली.

अशोकने रामूच्या कपाळाला हात लावून पाहिला व म्हणाला–"भिण्याचं कारण नाही, वहिनी, वैद्याला बोलावून आणतो."

"या गावात लक्ष्मणराव नावाचे एकटेच वैद्य आहेत. दोनच तासां पूर्वी यांना बघून औषध देऊन शेजारच्या गावी जातो असे सांगून गेले. ते परत आले की नाही कोण जाणे?" जानकी म्हणाली.

अशोक बेशुद्धावस्थेत पडलेल्या रामूला त्याला माहीत असलेले औषधपाणी करीत काही वेळ बसला. जानकीने अशोक आहे नवऱ्याजवळ असे समजून जमिनीला जरा अंग टेकले आणि तत्क्षण झोपी गेली. मध्य रात्र उलटण्याच्या सुमारास रामूची तब्येत आणखी जास्तच बिघडली.

अशोकने घाबरून जाऊन जानकीला उठविले व म्हणाला–"मी जाऊन लक्ष्मण-रावांना बोलावून आणतो तुम्ही रामूच्या जवळ जरा वेळ बसता का?" म्हणाला.

जानकीने लक्ष्मणरावांच्या घराच्या खाणाखुणा नीट समजावून सांगितल्या. कडुलिंबा समोरच्या लक्ष्मणरावांच्या घराची खूण ओळखून अशोक तेथे गेला आणि जोरजोराने दार वाजविले. बाजूच्या खिडकीचे दार उघडले.

"लक्ष्मणराव तुम्हीच का हो? माझा मित्र रामू याची परिस्थिती..." असे अशोक म्हणतच होता इतक्यात आवाज आला–"होय, लक्ष्मणराव आमचे वडील, मध्य रात्रीच्या वेळी दार काय हो बडविता?" असे रागाने कोणी म्हणाला.

"आजाऱ्याची परिस्थिती गंभीर आहे, सांगता का वडिलांना." अशोक म्हणाला.

खिडकीतून बघणारा मागे वळून म्हणाला–"कोणी रामू नावाचा माणस फार आजारी आहे, म्हणे! जाता का बाबा?"

"गरज असली की लोक अर्ध्या रात्री सुद्धा येऊन त्रास देतात. झोपेचं खोबरं झालं! तू ये झोप! तो उद्या सकाळपर्यंत जिवंत राहिला तर येऊन पाहीन!" असा आतल्या खोलीतून आवाज आला.

त्या पाठोपाठ खिडकीचे दार बंद झालं. अशोक संतापला, तो परतला आणि जानकीला घडले ते सांगितले. तो तरी काय करणार? म्हणाला–"त्या वैद्याला वैद्य म्हणणेच स्वतःचा अपमान करून घेण्यासारखे आहे! चला शहरात रामूला घेऊन जाऊ. जवळपास एखादी गाडी भाड्याने मिळेल का?" त्याने विचारलं.

जानकी पलीकडच्या गल्लीत धावत गेली व एका ओळखीच्या गाडीवाल्याला बोलावून घेऊन आली. दोघांनी मिळून रामूला उचलून आणून गाडीत झोपविले. परंतु शहराच्या वाटेवरच रामूचे प्राणोत्क्रमण झाले.

अशोकच्या तोंडी ते सर्व वृत्त ऐकून रवि म्हणाला–"अस्सं! तर मग तु हेमाच्या घरात तू वागलास त्याबद्दल मी तुला दोष देणार नाही."

दुसऱ्या दिवशी संध्याकाळी अशोक घरात असतां बाहेरचं दार वाजलं. उंबऱ्याबाहेर

उभी असलेल्या हेमाला पाहून अशोक चकितच झाला. "तू? कशाला आलीस इकडे?"

"लग्नाच्या गोष्टी विषयी बोलायला आले नाही!" असे म्हणत हेमा भीतभीत आत येऊन बसली.

तिच्याकडे रागाने पहात असलेल्या अशोककडे पहात ती म्हणाली–"रवीने मला सर्व काही सांगितले. उजाडण्यापूर्वीच तुम्ही त्या गावाबाहेर निघून गेल्यामुळे रात्री आमच्यावर आलेला प्रसंग तुम्हांला कळला नाही. आमच्या वडिलांविषयी तुमच्या मनात फार मोठा गैरसमज झाला आहे. घडलं ते असं.

"त्या रात्री माझा मोठा भाऊ लग्नासाठी परगावी गेला होता. मी सैपाक करून वडिलांची वाट पहात बसले होते. बाबा भाड्याची गाडी करून परतले तर दोन प्रहर रात्र उलटली होती. म्हणाले– "बाळ, हे गाडीवाले दोघे भाऊ आहेत ग! उपाशी आहेत बिचारे! त्यांना प्रथम वाढ. नंतर आपण दोघे जेवू."

मी पुढल्या पडवीत दोन पत्रावळीवर त्या दोघांना वाढले. दोघे जेवून विहिरीवरून हात धुवून आले. सुरे दाखवून त्यांनी आम्हा दोघांना पलंगाच्या खुरांना बांधून ठेवलं व तोंडात बोळे वालून ठेवून घरातले सर्व मूल्यवान सामान गोळा करून गाठोडे बांधू लागले.

त्याच वेळी "लक्ष्मणराव" अशी हाक ऐकू आली व दारावर थाप पडली. दोघे चोर गोंधळले. काही वेळ परस्परांशी फुसफुसले. नंतर एकाने खिडकी उघडून आमच्या भावाचे सोंग केले.

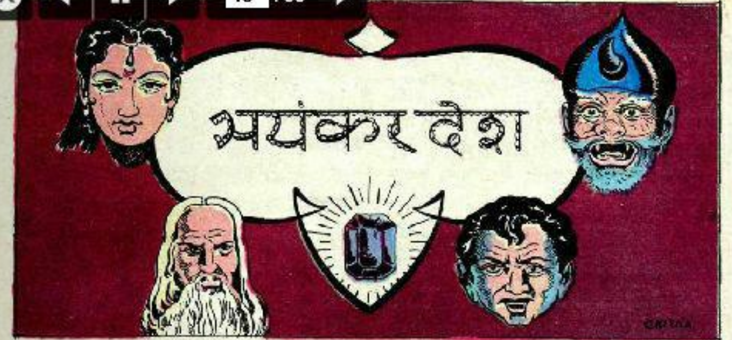
रामूची तब्येत बरी नसल्याचे बाहेरच्या माणसाने सांगितल्यावर माझ्या बाबांनी स्वतःला सोडवून घ्यायचा यत्न केला. आतला चोर त्यांना सुराभोसकून निघून गेला. मी तर बेशुद्धच झाले. मी शुद्धीवर आले तों पर्यंत बाबांचे अत्येंष्टी संस्कारही आटोपले होते."

सर्व ऐकल्यावर चकित झालेल्या अशोकला हेमा म्हणाली–"तुमच्या मित्राखातर माझ्या बाबांनी स्वतःचा जीव दिला. तेच तुम्हांला दुष्ट वाटले! आपण पहिलेलं व ऐकलेलं सर्व खरंच असतं असं समजू नये. चोरांना दुसऱ्याच दिवशी शिपायांनी धरलं ते आता तुरुंगात आहेत!"

लक्ष्मणरावांच्या त्यागाची गोष्ट ऐकून अशोकच्या डोळ्यांना पाणी आलं. तो हेमाला म्हणाला–"तू म्हणालीस त्या प्रमाणे पाहिलं ऐकलं ते खरं मानू नये ही गोष्ट मात्र खरी! परंतु मी तुझ्या गळ्यात मंगळसूत्र बांधीन ते मात्र सर्व पाहतीलच! त्यात खरं नाही असं काहीच दिसणार नाही!"

ते ऐकून हेमा लाजली व हंसत मान खाली करून उभी राहिली.

[६]

[शिवदत्ताच्या सल्ल्याप्रमाणे समरसेनाने स्वतःच सेनापति पद स्वीकारले. सैन्याची जमवाजमव करण्यासाठी त्याने नरवाहन मिश्राला पाठविले. सैनिक व प्रजेच्या हातचा मार खाऊन तो परतला. त्या कठीण परिस्थितीत निरुपाय होऊन राजवाड्याच्या रक्षणासाठी शिकारखान्याच्या अधिकाऱ्याला पिंजऱ्यातून क्रूर जनावरांना सोडावे लागले. त्यानंतर–]

समरसेनाने त्याला विचारल्यासारखंच शिवदत्त सांगत असलेले ऐकून मंदरदेवाने स्मित केले. नंतर म्हणाला– "शहराच्या कोटाच्या चारी बाजूला वेढा देऊन बसलेल्या शत्रूला आणि शहरात खवळलेल्या प्रजेलासुद्धा राजाने गादी सोडावी एवढेच पाहिजे होते ना! त्यानंतर राज्याधिकार कोणाच्याही हातात गेला तरी एकच नाही का?"

"होय!" असे म्हणत शिवदत्ताने होकारार्थी मान हलवीत म्हटले–"तोंपर्यंत समरसेनाला इतका खोल विचार करायला वेळच मिळाला नाही. कारण सर्व गोंधळच उडून गेला होता. म्हणूनच मी त्याला म्हणालो–"होय रे, समरसेना, तेच तर प्रस्तुत परिस्थितीत दिसत आहे! मला विचारशील तर राज्याधिकार इतर कोणाच्या हातात जाण्याऐवजी, राजाला पदच्युत

करून याच प्रजेच्या मदतीने शत्रूचा विमोड करणे ज्यास्त बरोबर होईल!"

समरसेन तत्क्षण म्हणाला–"तोच विचार मी सुद्धा करीत होतो! चित्रसेन महाराज वृद्ध झाले आहेत. त्यांना वारस सुद्धां कोणी नाही. ते स्वतःच गादी सोडायला तयार होतील असे वाटते. प्रजा थोडी शांत झाल्यावर तटाच्या बाहेरच्या शत्रूला चिरडून टाकणे तेवढे कठीण नाही!"

आम्ही हे बोलत होतो, त्याच वेळी चित्रसेन महाराज स्वतःच आले. त्यांना पाहतांच प्रजेने "राजाला गादीवरून काढा, त्याची सत्ता नको!" असा घोष सुरू केला.

चित्रसेन राजा आम्ही होतो तेथे सरळ पोंचतांच म्हणाला–"समरसेना! तटाच्या बुरुजावरुन पाहिलें तर शत्रू तंबू ठोकून किल्लावर तुटून पडण्याची सर्व तयारी करीत असल्याचे दिसले. शत्रुसैन्य शेंकडो-वर आहे. नंतर किल्ल्यातल्या प्रजेचा माझ्यावर जो राग आहे तो मला कळत नाही, असेही आही. आपल्या ऐशआरामांत आणि मनोविनोद व करमणुकीच्या साधनात गुरफटलेला माझ्या सारखा राजपदास योग्य नाही. प्रजेच्या इच्छेप्रमाणे मी सिंहासन तर सोडतोच, त्याहूनही मोठा त्याग करण्यास तयार आहे!" असे म्हणत राजा वर चढून आला.

चित्रसेन महाराजच असे बोलूं लागल्या-वर मी व समरसेन दोघेही थक्कच झालो. आपल्या दोघांच्या तोंडावाटे शब्दच उमटेना

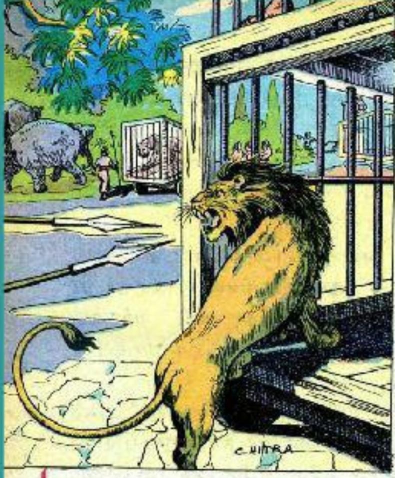
चित्रसेन महाराज स्वतःच प्रजेला संबोधन करून व हात जोडून म्हणाले–"कुंडलिनी द्वीपनिवासी प्रजाबंधु हो! तुमचा राग व तुमची न्याय्य मागणी मी ओळखतो. मी भोगविलासात निमग्न होऊन तुमच्यावर येणाऱ्या संकटांची, दुःखांची पर्वा केली नाही. अशा माझ्यासारख्या राजाला तुम्ही सिंहासन सोडून जा, म्हणून सांगणं धर्माला अनुसरूनच आहे. मी आपला राजमुकुटच नव्हे तर त्याहून मूल्यवान वस्तू सुद्धा सोडायला तयार झालो आहे. परंतु तुम्ही मात्र तुमचा सेनापती समरसेन याच्या आज्ञेचे पालन केले पाहिजे!"

दुसऱ्याच क्षणाला प्रजेच्या जय जय कराने असमंत दुमदुमले. त्या पाठोपाठ चित्रसेन राजाने सभामंडपावरून खाली उडी मारली. हे सर्व एकदां पापणी लवायच्या आत घडलं. आम्ही दोघे थक्क होऊन खाली पाहू लागलो. चित्रसेन जमिनीवर निश्चेष्ट पडला होता. त्याचे प्राणोत्क्रमण झाले होते.

अकस्मात त्यांच्यामध्ये कोण प्राणी पडला हे न कळल्यामुळे घाबरून जाऊन सर्व क्रूर जनावरे तेथून पळून गेली. सर्व प्रजा निश्चेष्ट होऊन आपल्या राजाच्या देहाकडे पाहू लागली.

"संपले, सर्व नाटकच संपले!" असे म्हणत समरसेन स्वतः तेथल्या एका खांबाच्या आधारे अर्धवट शुद्धीत टेकून उभा राहिला. त्याच्या डोळ्यांतून पाण्याचे दोन थेंब गळून

पडले. मी प्रजेकडे वळून पाहिले. सगळीकडे स्मशानस्तब्धता पसरलेली होती. अकस्मात घडलेल्या या घटनमुळे ती किंकर्तव्य-विमूढ झालेलो होतो. समरसेन तर हालत डुलतही नव्हता. नरवाहन सुद्धा निश्चेष्ट झालेला होता.

इतक्यात त्याबाजूला शिकारखान्याचा अधिकारी धावत पळत आला. "आतां... आतां..." असे म्हणत तो पुढे काही बोलू शकला नाही.

मी त्याला जवळ यायला खूण केली व म्हणालो–"आतां तू सर्व जनावरांना त्यांच्या त्यांच्या पिंजऱ्यांत ते जातील असे काही तरी कर. हे काम जितक्या लवकर करशील तितके बरे. एक दोन मिनिटांतच किल्ल्याची दारं मी उघडविणार आहे. त्याच्या आत महाराजांचा देह मैदानांतून दूर नेऊन सुरक्षित जागेत नेऊन पोंचविला पाहिजे." मी त्याला आज्ञाच केली.

समरसेन मी म्हणालो ते ऐकतच होता. काही अंतरावर नरवाहन उभा होता. तो माझ्याकडे एकदा तिरप्या नजरेने पाहून सभामंडपावर चढून गेला.

थोडयाच वेळात सर्व क्रूर जनावरांना त्यांच्या पिंजऱ्यांत पोचविण्यात आले. चित्रसेन महाराजांचा देह बाजूला नेण्यात आला. मी व समरसेन राजवाडयाचा जिना उतरून दाराकडे जाऊ लागलो.

आम्ही किल्ल्याच्या दाराजवळ पोचलो त्यावेळी प्रजेची हालचाल सुरू झाली. एका-एकी समरसेनाचा जयजयकार प्रजेने केला. त्या जयजयकाराने जमिनीपासून आकाशा-पर्यंत सर्व अंतराळ दुमदुमले.

किल्ल्याचे फाटक उघडले. समरसेन एक दोन पावले पुढे टाकून गरजला–"कुंडलिनी द्वीपवासि हो!" त्याचा आवाज ऐकून सर्वत्र शांतता पसरली. म्हणाला–"आतां जे काही घडलं आहे त्या विषयी मी बोलत नाही. देशांत अराजक व बंडाळी माजली आहे, हे खरं आहे. याला कोण किती जबाबदार आहे, याचा विचार करण्याची ही वेळ नव्हे! आज आपले महाराज नाहीत. म्हणून राजभक्तीचेही महत्व उरले नाही. आतां प्रस्तुत परिस्थितीत प्रत्यक व्यक्तीच्या मनात देशभक्ती व ऐक्यभाव राहिला पाहिजे!"

"कुंडलिनी द्वीपाचा जयजयकार असो!" प्रजेने जयजयकार केला.

समरसेन पुन्हा गरजला–"शहराच्या तटाबाहेर आपल्या राजधानीवर चालून येण्यासाठी शत्रूने पडाव टाकला आहे. प्रथम राजधानीचे रक्षण करावयाचे, नंतर देशाचे रक्षण करावयाचे आहे! शस्त्र धारण करण्याची शक्ती असलेल्या प्रत्येक नागरिकाने तळहातावर जीव घेऊन पुढे पाऊल टाकलं पाहिजे!"

प्रजेची हालचाल पुन्हां दिसली. प्रत्येक जण पुढे येण्यासाठी खटपट करू लागला. "मला तलवार द्या, मला तलवार द्या, मला धनुष्यबाण व भाता द्या!" हाच आवाज ऐकू येऊ लागला.

समरसेनाने मागे वळून पाहिले. जवळच उभा असलेला नरवाहन दिसला. "नरवाहना! आतां तुझे काम सोपं झाल्यासारखं दिसतं आहे. सैन्याची जमवा जमव कर!" असे म्हणत समरसेन मागे फिरला.

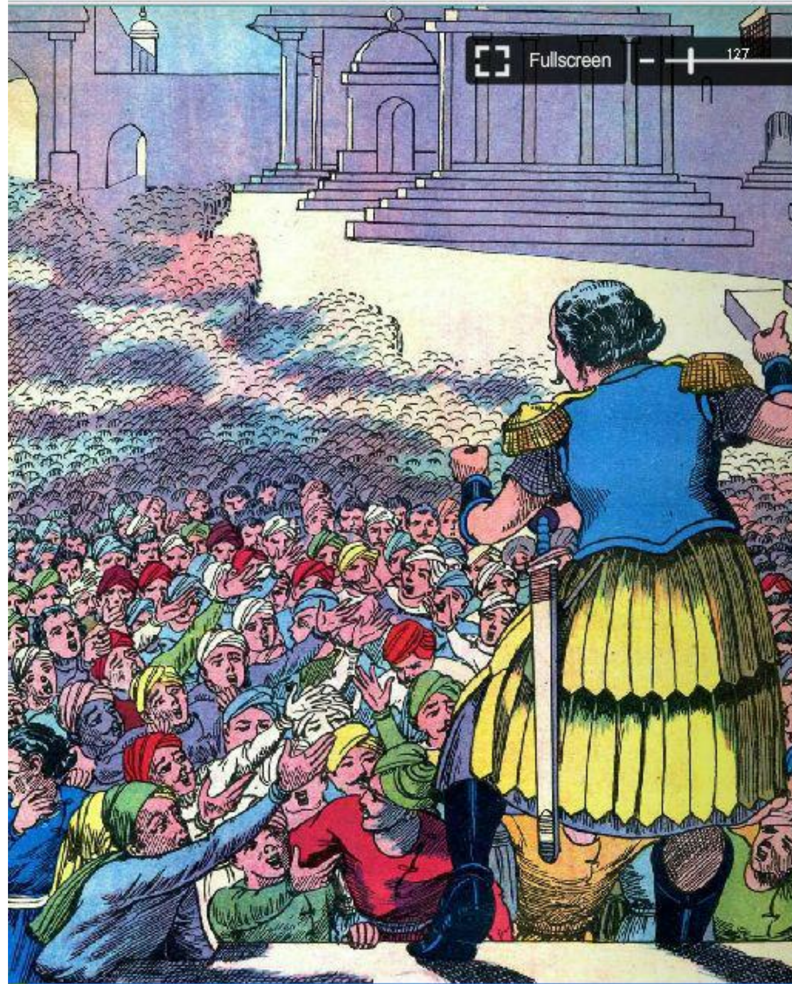
"मी आणि समरसेन किल्ल्याच्या बुरु-जावर चढून गेलो. दूर शत्रूचे असंख्य तंबू

ठोकलेले दिसले. मुंग्यांसारखे शत्रू हिंडत फिरत होते.

समरसेन म्हणाला–"शिवदत्ता, शत्रूला युद्ध म्हणजे काय, व्यूहरचना कशी कराव-याची वगैरे गोष्टी कळत नसल्यासारखा तो नुसता ठोकळा दिसत नाही. त्यांचा शस्त्राभ्यास पाहून सैन्य शस्त्रास्त्र विद्येत निष्णात असल्या सारखं दिसत आहे."

समरसेन म्हणाला त्यात सत्याचाच अंश जास्त होता. उघडचावर त्यांचा शस्त्रा-भ्यास पाहून व शत्रुसैनिकाकडे पाहून त्यांना शस्त्रास्त्राचे चांगले शिक्षण मिळाल्याचेच कळत होते. मी किल्ल्याला लागून असलेल्या खंदकाकडे पाहिले. त्यात तितकेसे पाणी

Marathi June F—2 A P. 17

नव्हते. लगेच मी एका सैनिकाला बोलावून त्याला खंदक भरेपर्यंत पाणी सोडायला सांगितले. तेव्हां समरसेन माझ्याकडे वळून म्हणाला.

"शिवदत्ता, सेनापतिपद मी स्वतः घेणे आतां आवश्यकच वाटत आहे. परंतु किल्ल्याच्या रक्षणाची जबाबदारीमात्र मी तुझ्यावर टाकीत आहे. कारण प्रस्तुत परिस्थितीत मला दुसरा मार्गच दिसत नाही. काय, ठीक आहे ना ?"

मी लगेच त्या प्रश्नाचे उत्तर देऊ शकलो नाही. किल्ल्याच्या रक्षणाची जबाबदारी घेणे म्हणजे शत्रूवर चालून जाणाऱ्या सैन्याबरोबर मी रहावयाचे नाही असंच म्हणावयाचे. म्हणजे उपसेनापती म्हणून नरवाहनाला समरसेनाबरोबर जायला संधी मिळणार. म्हणून मी काहीच बोललो नाही. ह्या कोड्यातून कशी सोडवणूक करून घ्यायची या विचारात मी असतां नरवाहन स्वतःच तेथे आला.

तो म्हणाला—"सेनापती! मी दोन हजार उत्तम शिकलेल्या सैनिकांचं सैन्य तयार ठेवलं आहे. प्रजत जे धट्टेकट्टे सैन्यात भर्ती होण्यालायक दिसले त्यांची निवड करून आणखी चार हजारांना शस्त्रे वाटली आहेत. आतां पुढे काय करावयाचं, आज्ञा करावी."

समरसेन माझ्याकडे वळून म्हणाला—"राजधानीच्या रक्षणास दोन हजारांचं सैन्य पुरेल नाही का ?"

मी होकारार्थी मान हलविली.

"तरमग राजधानीच्या रक्षणाची सर्व जबाबदारी तुझी. मी दोन हजार सैनिकांना आणि आयुध धारण करू शकणाऱ्या आणखी दोन हजारांना बरोबर घेऊन जाऊन शत्रूवर चालून जातो. आम्ही बाहेर पडतांच किल्ल्याचे दार सावधपणे बंद करून घे!"

सर्व सैन्य किल्ल्याच्या फाटकाबाहेर जातांच मी राजधानीच्या रक्षणाकरितां कायकाय करणे आवश्यक आहे, याची

पाहणी करण्यासाठी मी निवडक पंचवीस जणांना बरोबर घेऊन निघालो. शस्त्रास्त्र घेऊन सज्ज असलेल्या प्रजेकडे पाहून मला शंका आली. यांना या आयुधांचा कसा उपभोग करावयाचा हे तरी माहीत असेल का ?

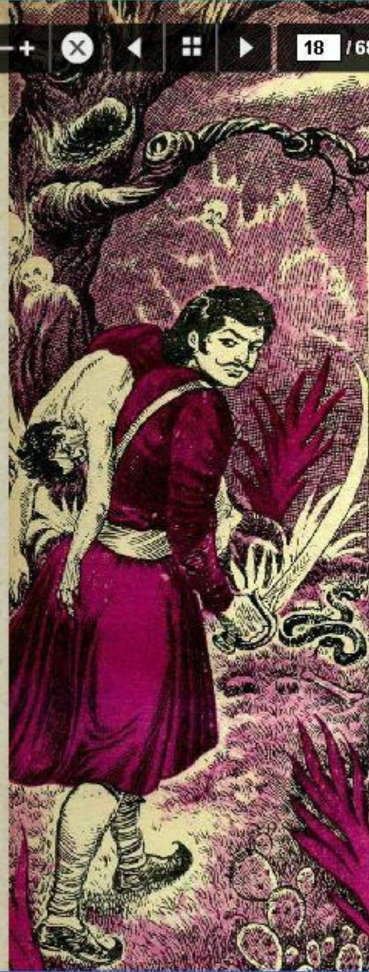
कारण शिस्तीने त्यांना उभे करणे देखील कष्टसाध्य वाटले. शिवाय त्यांच्या पैकी काही लोक निरनिराळे घोळका करून आपापसात काही तरी कारणे काढून भांडत असल्या सारखे दिसले.

मी किल्लाचे फाटक बंद करून किल्ल्याच्या बुरुजावर चढून उभा राहिलो. तेथून बाहेरचे दृश्य छान दिसत होते. समरसेनाच्या नेतृत्वाखाली किल्ल्यातील सैन्य काही अंतर चालून गेल्यावर शत्रु सैन्यात थोडी हालचाल सुरू झाल्यासारखे दिसले. शत्रुसैनिक घाईघाईने शस्त्रास्त्रे घेऊन युद्धाला तयार होत असल्या सारखे दिसले. घोडेस्वार मोठमोठे भाले घेऊन तयार झाले व पैदळ सैन्याच्या पुढे जाऊन उभे राहिले. काही लोक लहान लहान टोळचा करून समरसेनाच्या सैन्या-वर चहूकडून हल्ला करण्याच्या तयारीने निघाले.

दोन्ही सैन्ये परस्परांशी भिडली तर कोणाला जय मिळेल, हे लगेच सांगणे अशक्य आहे हे मी ओळखले. शत्रूच्या दहाबारा घोडेस्वारांचे एक दळ जिवावर उदार होऊन समरसेनाच्या सैन्यावर तुटून पडण्यासाठी पुढे निघालेले मला दिसले. त्यांनी शक्य झाले तितक्यांना ठार केले आणि लगेच दूर पळून गेले. अशा विद्युत वेगाने आपल्या सैन्यावर हल्ले होतील आणि गनिमी काव्याने शत्रू युद्ध करील, याची कल्पना देखील समरसेनला नसावी. त्याने आपल्या सैन्याला एका जागी उभे करून आपल्या घोडेस्वारांच्या दहा दहा बाराबारांच्या टोळचा केल्या.

(क्रमशः)

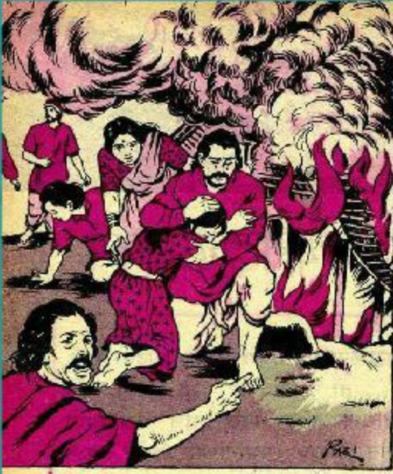

नित्यानंदाचे पापकर्म

विक्रमादित्याने आपला हट्ट सोडला नाही. तो झाडाजवळ परत आला, प्रेत खांद्यावर काढून घेतले आणि नेहमीप्रमाणे मौन होऊन स्मशानाच्या दिशेने चालू लागला. तेव्हां प्रेतात बसलेला वेताळ त्याला म्हणाला–"राजा, तू इतरांचं हित करून पुण्य संपादन करतां येईल व एक थोर महापुरुष म्हणून म्हणवितां येईल या हेतूने इतके त्रास सहन करतो आहेस, अशी एक शंका मनात येते. कोणी किती पुण्यात्मा झाला तरी परमेश्वराची इच्छा काय आहे ते त्याला कळणे शक्य नाही ! म्हणून पुण्यकार्य करायला कोणी निघाला असतां त्यांच्या हातून नकळत पापकर्म घडते. त्याचे उदाहरण म्हणून मी तुला नित्यानंद नावाच्या एका परोपकारी व्यक्तीची गोष्ट सांगतो. लक्ष देऊन ऐक." असे सांगून वेताळ गोष्ट सांगू लागला.

वेताळाच्या गोष्टी

नित्यानंद हा लहानपणापासूनच परोपकार करीत असे. दु:खीकष्टी कोठे आहेत याचा शोध काढून तो त्यांच्या मदतीला धावे. इतरांना मदत करता यावी या साठीच तो व्यापारधंदा करीत असे. दानधर्म करण्यात संसार आड येऊ नये म्हणून त्याने लग्न सुद्धा केले नाही. दानधर्म घेण्यास कोणी पात्र किंवा अपात्र आहे की नाही याचाही त्याने कधी विचार केला नाही.

नित्यानंद राही त्या गावाच्या शेजारच्या गावी नारायण शेट नावाचा एक सावकार रहात असे. तो कर्जाऊ पैसे देऊन व्याज वसूल करीत असे. त्याच्याकडे कर्ज घेणारे सर्व स्वत:चा नाश करून घेतात असेच लोक म्हणत. कर्ज वसूल करण्याच्या बाबतीत नारायण शेट धर्माधर्मांचा विचार करीत नसे.

काही काळ नारायण शेट खूप वैभव भोगीत राहिला. त्यानंतर त्याला वाईट दिवस पहावे लागले. एके दिवशी त्यांच्या घरात चोर शिरले व त्याचे घर लुटून नेले. एवढेच नव्हे तर जातां जातां त्यांनी घराला आगही लावली. नारायण शेटशी गावात सर्वांचेच वांकडे, म्हणून कोणी मदतीलाही धावलं नाही. म्हणून तो इतका श्रीमंत असूनही त्याला भिकारी व्हावे लागले.

त्यानंतर नारायणशेटला कोणी आपल्या थाऱ्याला उभे राहू दिले नाही. उलट त्याच्यावर आलेल्या संकटाबद्दल सर्वांना आनंदच झाला. म्हणून गावात राहणंही अशक्य झाल्यामुळे नारायणशेट मुलां बाळांना घेऊन दुसऱ्या एका गावी निघून गेला. तेथे राहून तो स्वत: व बायको आणि मुलं मेहनत मजुरी करून कमाई करू लागले. चार पैसे जमा झाले की पुन्हा काही व्यापार करावा असे नारायण शेटच्या मनात होते. परंतु त्याच्या हातात कधी पैसे शिलकीतच पडत नसत. कारण किमती भरमसाट वाढत चालल्या होत्या आणि घरात कोणी तरी नित्य आजारी पडत असे. मिळे तो पैसाच पुरत नसे.

आपल्या पाठीशी कोणता ग्रह लागला आहे बुवा, या विचाराने नारूशेट नेहमी दुखी असे.

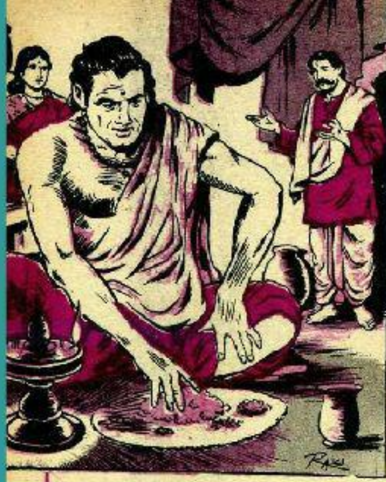
एके दिवशी त्या गावी एक साधू आला. नारूशेट त्याच्या दर्शनाला गेला आणि आपले दु:ख त्याच्याजवळ निवेदन केले.

तो साधू त्याचे म्हणणे ऐकून घेतल्यावर म्हणाला–"तू, कित्येक लोकांच्या तोंडचे अन्न ओढून घेऊन त्यांना दु:खी केले आहेस, म्हणून तुझी ही दशा झाली आहे. तेव्हां तू दरिद्रनारायणाला अन्नदान कर. तुझे पाप धुवून निघेल व पुन्हां चांगले दिवस येतील. पण त्यानंतर मात्र शहाणपणाने वाग."

त्या दिवसापासून नारूशेट जास्त काळजीपूर्वक राहून चार पैसे मागे टाकू लागला. परंतु एकाएकी कोणतातरी अनपेक्षित खर्च होई आणि जमविलेले पैसे खर्च होऊन जात. आता आपल्याला पापमुक्ती नाही, असे मनाला लावून घेऊन तो दु:खी कष्टी झाला असतां त्याला नित्यानंदाच्या औदार्याविषयी कळले.

नारूशेट लगेच बायकोपोरांना घेऊन नित्यानंद राही त्या गावी निघाला. गावाच्या वेशीवरच त्याला एक माणूस भेटला. नारूशेटने त्याला विचारून नित्यानंदाविषयी सर्व माहिती काढून घेतली.

तो म्हणाला–"नित्यानंद तुला नक्कीच मदत करील. तेव्हां तुझे काम लवकर व्हावे यासाठी तुला मी एक युक्ती सांगतो, ती ऐक. नित्यानंद हा थोर महात्मा आहे. तो दररोज देवळात पाऊल टाकतो न टाकतो तोंच कोणी दिवे लावायची गरजच नसते, दिवे आपोआप लागताता व उजेड होतो. त्या थोर पुरुषाला बोलावून तू जेवायला वाढलंस की सहस्त्रावधी लोकांना अन्नदान केल्याचं पुण्य लागेल !"

नारूशेट गावात गेला आणि नित्यानंदाला भेटून त्याने त्याला येण्याचे कारण निवेदन केले.

नित्यानंद त्याला म्हणाला–"तुला मदत करायला मला मुळीच हरकत नाही. परंतु मला हे नाही कळत की मी एकट्याने जेवलो तर एक हजार गरिबांची पोटें भरतील, हे कसे काय म्हणतोस तू ? मी एक सामान्य माणूस आहे. तेव्हां असला अंधविश्वास घेऊन बसू नकोस."

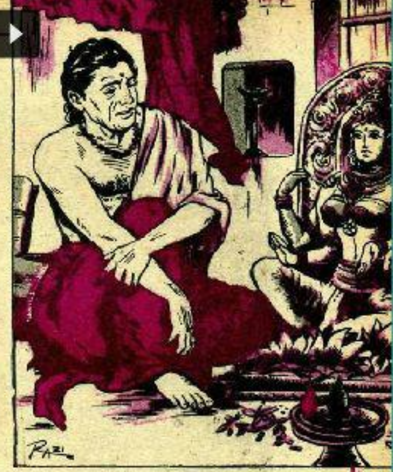
"आपण किती थोर पुण्यात्मे आहां हे देवळातले दिवेच सांगतात की, स्वतः आपोआप लागून ! तसेच या बद्दलही असे काही न घडेल असे नाही म्हणता येणार !" नारूशेट म्हणाला.

नारूशेटच्या कुटुंबियांनी त्या गावात चार दिवस खूप श्रम करून चार पैसे मिळविले आणि ते पैसे खर्च करून नित्यानंदाला एक मोठी मेजवानी दिली. नित्यानंदाचे जेवण झाल्यावर एक अत्यद्भुत घटना घडली. नारूशेटच्या बायकोने नित्यानंद ज्या पानावर जेवले होते ते पान उचलतांच तेथे आणखी एक पान दिसले. अशा तऱ्हेने एका मागून एक पान ती उचलत गेली आणि अशी पाने एक हजार झाली.

हे पाहून स्वतः नित्यानंदांना सुद्धा आश्चर्य वाटले. ते तृप्त होऊन तेथून परत निघून गेले. नारूशेटला सुद्धा वाटले की त्या दिवसापासून त्याची कष्टदशा संपली आणि त्याला परमानंद झाला. परंतु त्या दिवशी संध्याकाळी आणखी एक अद्भुत गोष्ट घडली. नित्यानंद नित्याप्रमाणे देवालयात गेले. परंतु नेहमीप्रमाणे दिवे आपोआप लागले नाहीत. गावांत त्या गोष्टीची चहूकडे साश्चर्य चर्चा पण झाली. स्वतः नित्यानंद चिंतित झाले. आपल्या हातून काही चूक तर घडली नाही ?

त्या दिवसापासून नित्यानंदांनी देवळात पाऊल टाकतांच दिवे लागायचे कायमचे बंदच झाले. आपण कमाविलेले सर्व पुण्य घालवून बसलो की काय असे त्यांना वाटू लागले. नारूशेटला आपण सहाय्य करायचे मान्य केले तेव्हांपासूनच हे घडू लागलं आहे, हे नित्यानंदांनी ओळखले.

एके दिवशी ते आपल्या घरी देवासमोर बसून देवाला म्हणाले–"देवा, माझ्या हातून असा कोणता अपराध घडला ? आजपर्यंत मी चांगल्या लोकांना व वाईट लोकांनाही भेदभाव न करतां मदत करीत आलो. नारूशेटच्या बाबतीत मी अशी कोणती चूक केली ? त्याने काही काळ पापकर्म करीत जीवित घालविले हे खरे, पण आता त्याला आपल्या चुकीची जाणीव झाली आहे ना ! त्याला मदत करणें चुकीचे झाले का ?"

देवाकडून काहीच उत्तर आले नाही. तरी नित्यानंद आपला हट्ट न सोडता देवासमोरच बसून म्हणाले–"माझ्या हातून काय चूक घडली तू सांगेपर्यंत मी अन्नप्राशन करणार नाही की घोटभर पाणी ही पिणार नाही, येथेच बसून राहातो."

ही गोष्ट कळल्यावर प्रमुख गावकरी मंडळींनी नारूशेटला बोलावून असं काय घडले म्हणून विचारले. नारूशेटने घडले ते सांगितले. त्याच दिवशी गावातल्या प्रमुख मंडळींनी एक सहस्र भिकाऱ्यांना अन्नदान करण्याचे ठरविले. परंतु नारूशेट त्यांना म्हणाला–"आतां तुम्ही हा जो खर्च करणार तो सर्व मी देईन. मी तूर्त गरीबच आहे.

परंतु मी मेहनत मजुरी करून तेवढी रक्कम उभी करतो. माझ्यावर दया करा.”

त्यांनी ते मान्य केले. एक सहस्र गोरगरिबांना अन्नदान करण्यात आले. त्या दिवशी रात्री नित्यानंदामुळे पुन्हां आपोआप दिवे लागले. त्यानंतर नारूशेटची परिस्थिती सुद्धा सुधारली. तो न्यायनीतीपूर्वक व्यापार धंदा करू लागला आणि सुखासमाधानाने राहू लागला.

येथवर गोष्ट सांगून वेताळ म्हणाला—“राजा, इतका थोर पुण्यवान होता तो नित्यानंद, पण फक्त एक वेळ तो नारूशेटच्या घरी जेवला त्यामुळे त्याच्या सर्व पुण्याचा नाश कसा काय झाला? नारूशेटने केलेले पाप नित्यानंदाच्या माथी आले म्हणून का? की याला आणखी काही कारण होते? या शंकांचं समाधान कारक उत्तर माहीत असून तू दिले नाहीस, तर परिणाम तुला माहीतच आहे, तुझ्या डोक्याची शंभर शकले होऊन तुझ्याच पायावर लोळू लागतील.”

उत्तर देत विक्रमादित्य म्हणाला—“या जगात थोर पुरुषांचे पुण्य सुद्धा किती थोर असते हे दर्शविण्यासाठी देवाने नित्यानंदाला काही अद्भुत शक्ती दिल्या होत्या. त्यावरून आणखी जास्त पुण्यकार्य करायला प्रोत्साहन मिळावे हा हेतू देवाच्या मनात होता. नित्यानंदाने नारूशेटला मदत केली त्यात काही चूक नव्हतीच. परंतु कष्ट करून मिळविलेले पैसे खर्च करून एक हजार गरीबलोकांना अन्नदान करण्याचे नारूशेटने ठरविले होते. परंतु नित्यानंदाला एकट्याला मेजवानी दिल्याने ती हजार पोटे नकळत अन्न, बिना उपाशी राहिली ते पाप नकळत का होईना, नित्यानंदाच्या हातून घडल्याने त्याने देवळात पाऊल टाकतांच दिवे लागले नाहीत. ते पाहतांच त्याला आपली चूक कळली.”

अशातऱ्हेने राजाचे मौन भंग होताच वेताळ प्रेतासह अदृश्य झाला आणि पुन्हा झाडाला जाऊन लोंबकळू लागला.

(कल्पित)

नुकसान भरपाई

शिवपुर नावाच्या गावी ज्ञानबा आणि लखुजी नावाचे दोन शेतकरी रहात असत. गावाच्या पूर्वेला ज्ञानबाची अमराई होती आणि पश्चिमेला लखुजीची. त्या दोघांमध्ये वैर होते.

उन्हाळयाच्या सुरवातीला मोहोरापाठोपाठ बारीक बारीक कैऱ्या दिसू लागल्या, तेव्हां ज्ञानबाच्या मनात एक दुष्ट विचार आला. तो जिल्ह्याच्या गावी गेला व तेथून त्याने एक माकड खरेदी करून आणले आणि त्या माकडाला रात्र पडल्यावर लखुजीच्या आमराईत सोडले. माकड या झाडावरून त्या झाडावर उड्या मारू लागले. सर्व कैऱ्या खाली पडल्या व सर्व आमराईची नासधूस झाली.

लखुजीने माकडाला पकडण्यासाठी कातकऱ्याकरवी खूप प्रयत्न केला. परंतु पिंजरा, जाळे वगैरे सर्व निरुपयोगी ठरले. कातकरी म्हणाला—“मालक, आपला हुकूम झाला तर मी एक तीर मारून माकडाला ‘राम’ म्हणायला लावतो.

लखुजी म्हणाला—“नको रे बाबा, तो रामाच्या सैन्यातला आहे. त्याला मारलं तर पाप लागेल. त्या ज्ञान्याने माझ्या आमराईत हे माकड आणून सोडले आहे. पाहातों मी, जशास तसे!” लखुजी चिडून म्हणाला.

दुसऱ्या दिवशी लखुजीने दुसरं एक माकड आणलं आणि ज्ञानबाच्या आमराईत सोडलं. माकडाने ज्ञानबाच्या आमराईची अशोक वाटिका करून सोडली. ज्ञानबाने माकडाला धरण्याचे सर्व उपाय केले. सर्व निष्फळ ठरले.

प्रत्येक जण दुसऱ्याचं किती नुकसान झालं हे तिखटमीठ लावून गावभर सांगत फिरत होता. एकूण दोघांच्या बागातल्या

वर्षी आंबा पहायला सुद्धा मिळाला नाही. तीन चार आठवडे गेले. माकडे गावातल्या इतर बागात शिरली. त्यांनी सुद्धा माकडांना पकडायचे शिकस्तीचे प्रयत्न केले. परंतु व्यर्थ ठरले. सर्वांनी गावच्या पाटलाकडे तक्रार केली आणि या सर्वनाशाला ज्ञानबा व लखुजी जबाबदार असल्याचे सांगितले.

पाटलाने दोघांना बोलावून तंबी दिली व दोघांना जबाबदार ठरवून म्हणाला–"तुम्हा दोघांच्या आपसातील वैराचा परिणाम साऱ्या गावाला भोगावा लागत आहे. तुम्हां दोघांच्या माकडांचा हा उपद्रव आम्हां सर्वांना भोवत आहे. याची नुकसान भरपाई तुम्हांलाच द्यावी लागेल."

ज्ञानबा व लखुजी नम्रपणे आपली बाजू मांडीत म्हणाले–"या माकडांमुळे आमचे किती नुकसान झालं आहे, माहीत आहे का पाटील? आम्ही माकडांना धरायचा किती प्रयत्न केला आणि त्यासाठी किती तरी खर्चही केला."

पाटील म्हणाले–"मला ते सर्व माहीत आहे. तुमच्या तोंडून ऐकायची गरज नाही!" नंतर आपला निकाल देत म्हणाले–"तुम्ही दोघे परस्परांचं नुकसान करण्यासाठी माकडांना घेऊन आलात. या सर्व माकडचेष्टा तुमच्याच आहेत. म्हणून या माकडांमुळे ज्यांचं जितकं नुकसान झालं आहे. त्याची भरपाई तुम्ही दोघांनीच दिली पाहिजे. आता राहिलं माकडांनाकसं आवरायचं? तुम्ही शहरातून ज्यांच्याकडून ही माकडे खरेदी करून आणलीत त्याच लोकांना बोलावून आणून त्यांना माकडे घेऊन जायला सांगा. "त्या करितां जो खर्च होईल तो तुम्हां दोघांनी केला पाहिजे उशीर केलात तर दुप्पट दंड भरावा लागेल."

पाटलाचा निकाल ऐकल्यावर ज्ञानबा व लखुजी दोघांची तोंडे बंद झाली. बोलायला जागाच उरली नाही. ते दोघे माकडांना पकडविण्यासाठी त्यांच्या जुन्या मालकांकडे धावले.

बिचारा विदूषक

एका राजाचा मंत्री कोणत्याही कायद्याची अंमलबजावणी करण्याआधी दरबारी विदूषकाला निराळे बोलावून त्याच्याकडून कायद्याचा अर्थ वदवून घेत असे आणि नंतर त्या कायद्याचा परिचय जनतेला करून देत असे

अशा तऱ्हेने कित्येक वर्षे लोटली. तेव्हा विदूषकाचा गर्व वाढला. एके दिवशी त्याने मंत्र्यांना विचारले–"महामंत्री, आपण कोणत्याही कायद्याची अंमलबजावणी करण्याआधी माझ्याकडून त्याचा अर्थ समजावून घेता त्यावरून असे स्पष्ट होते की, इतर लोकांच्यात जी प्रतिभा नाही, ती माझ्या एकट्यात आहे. परंतु अशा परिस्थितीत एक गोष्ट स्पष्ट होते की, दरबारी लोक जेवढा आपला आदर ठेवतात. तेवढा माझा ठेवत नाहीत."

मंत्र्याने हसून उत्तर दिले–"ह्याचा अर्थ असा होत नाही की तू खूप हुषार आहेस. मी तुझ्याकडून नियम म्हणून घेतो तो यासाठी की त्याचा अर्थ तुझ्या तोंडून यावा. तुला त्याचा अर्थ समजला तर राज्यातल्या प्रत्येक माणसाला त्याचा अर्थ समजेल याची मला खात्री आहे."

तेव्हां विदूषकाला कळले की, मंत्र्याच्या नजरेत तो एक मूर्ख गणला जातो. तेव्हां बिचाऱ्या विदूषकाची घमेंड जिरली.

अंध विश्वास

रंगनाथ जोडप्याला रागिणी नावाची एकुलती एक मुलगी होती. त्यामुळे त्यांनी रागिणीला लाडात वाढविले. त्यांचा असा विश्वास होता की, रागिणी खूप नशिबवान आहे. म्हणून जेव्हां केव्हां त्यांना वेळ मिळे ते रागिणीला म्हणत–"मुली, तू खूप भाग्यवान आहेस. तू ज्या घरात पाय ठेवशील त्या घराचे भाग्य उजळेल!"

हळूहळू रागिणीच्या मनांत पण आई-वडिलांच्या म्हणण्यावर विश्वास बसू लागला. दुसऱ्यांच्या बरोबर गप्पा मारतांनासुद्धा ती आपल्या भाग्याचे गाणे गात असे. काही दिवसांनी तिचे लग्न आनंद नावाच्या मुला बरोबर झाले. तो त्या गावात नोकरी करीत होता.

रागिणी सासरी आली. थोड्या दिवसांनी आनंदला पगार वाढ व बढती मिळाली त्याने घरी येऊन आपल्या बायकोला सांगितले–"अग, ऐकलेस का? मला बढती मिळून पगारात वाढ पण झाली आहे. आता आपल्याला पूर्वी पेक्षा मजेत राहता येईल."

"वा रे वा, हे तर छान झाल! बहुतेक आपल्याला माहीत नाही की, आपल्या बढतीचे कारण मी आहे!" रागिणीने हसत उत्तर दिले.

आनंदने आश्चर्याने विचारले–"माझ्या बढतीचे कारण घरात बसून तू कशी काय होऊ शकतेस?"

काही लोक जन्मतःच दरिद्री असतात तसे काही जन्मतःच भाग्यवान पण असतात. त्यात मी दुसऱ्या नंबरची आहे. मी ज्या घरात पाय ठेवीन त्या घराचे भाग्य उजळेल. आता समजले का?"

"तू आपली बडबड थांबव पाहू. माझ्या घरात तू पाय ठेवलास म्हणून माझी बढती झाली नाही तर मी जी आजपर्यंत नोकरी केली ती प्रामाणिकपणे व जबाबदारीने केली म्हणून माझ्यावर खूष होऊन माझ्या अधिकाऱ्याने मला पगार वाढ दिली व नोकरीत बढती केली आहे." आनंदने हसून खरे कारण काय ते सांगितले.

"तर ह्याचा अर्थ असा होतो की, आजपर्यंत आपल्या अधिकारी लोकानी आपले काम व प्रामाणिकपणा ओळखला, नव्हता आणि मी आपल्या घरात पाय ठेवल्याबरोबर ओळखला, असेच ना?" रागिणीने आनंदची थट्टा उडविली.

आनंदने विचार केला की, ह्या बाबतीत बायकोबरोबर वाद घालून काही फायदा होणार नाही. म्हणून तो पुढे न बोलता गप्प बसला.

त्याच दिवशी मध्यरात्री माजघरांत झोपलेली त्याची आई किंचाळून ओरडत उठली. आणि म्हणाली–"मुला, दागिने व जरीच्या साड्या ठेवलेली पेटी ह्या पलंगाखालून काढून चोरांनी उचलून नेली. बघ, त्या बदमाशाने भिंतीला केवढे मोठे भोक पाडल आहे." असे म्हणत ती मोठमोठ्याने रडू लागली.

आनंद त्याच्या आईचे किंचाळणे रडणे ऐकून बायकोबरोबर आईच्या खोलीत आला व तिला धीरी देत म्हणाला–"आई, जे व्हायचे होते ते होऊन गेले. आता रडण्यात काय अर्थ आहे? शांत हो.

परंतु आनंदची आई रागिणीकडे संतापाने पहात म्हणाली–"मला समजावून सांगण्याची काही गरज नाही, आजपर्यंत कधी घरात चोरी झाली होती कां? आपलं नशीबच फुटक जेव्हां पासून तुझ्या बायकोने घरात पाय ठेवला तेव्हां पासून असेच काहीतरी घडते आहे."

आई तू रागिणीला दोष कशाला देतेस? तिने घरात पाय ठेवण्याचा आणि चोरी होण्याचा काही एक संबंध नाही?" आनंदने आईला दटावले.

आनंदची आई आपले डोळे पुसत म्हणाली–"मुला, कोणाकोणाचा पायगुणच तसा असतो. त्याचेच हे फळ असू शकेल."

सासूचे बोलणे ऐकून रागिणीला खूप दुःख झाले. तिने तावडतोब परसदार उघडलं आणि ती विहीरीच्या दिशेने धावत सुटली. आनंदने तिला अडविले व तिला म्हणाला–"तुला वेडबीड तर नाही ना लागले. हे तू काय करायला चालली आहेस?" तुला काही कळते की नाही.

"आपल्या मोतोश्रीच्या तोंडून असे ऐकल्यावर माझा जगून तरी काय उपयोग?" माझे नशिबच फुटके रागिणी रडत रडत म्हणाली.

आनंदने आपल्या बायकोला समजावून सांगितले–"तू आईच्या बोलण्याकडे लक्ष देऊ नकोस. जसे तू म्हणालीस की तुझ्या येण्यामुळे आपल्याला बढती मिळाली, तसे तिने पण विचार केला की, तुझ्या येण्यामुळे घरात चोरी झाली. तुम्ही दोघीही अंधविश्वास ठेवण्यावर एकीपेक्षा एक सरस आहांत!"

सासूचे बोलणे कठोर असेना का. परंतु खरोखर त्यामुळे माझे डोळे उघडले, आपले म्हणणेच खरे आहे. मी अंधविश्वासामुळे मला भाग्यशाली समजून अनेकांची मने दुखविली आहेत. आता माझी अकल ठिकाणावर आली." असे म्हणत पश्चातापाने रागिणीने पदराने आपले डोळे पुसले व ती आनंदाने आपल्या नवऱ्याकडे पाहू लागली.

धर्माचरण

ब्रह्मदत्त काशी येथे राज्य करीत असतां.

बोधिसत्वानी धनंजय नावाच्या कुरु राजाच्या रूपाने इन्द्रप्रस्थ येथे जन्म घेतला. त्याच्या राज्यात वेळेवर पाऊस पडत असे, दुष्काळ कधी पडत नसे. त्यामुळे सर्व प्रजा सुखी होती. साऱ्या जंबूद्वीपात अशी बातमी पसरली की, धर्माचरण आणि दानधर्म करण्यात इंद्रप्रस्थचा राजा धनंजय याची बरोबरी करणारा दूसरा कोणी नाही.

त्याचवेळेस कलिंग देशाचा राजा कालिंग हा दंतपूर ही आपली राजधानी करून तेथे राज्य करीत होता. त्याच्या राज्यात एकदा भयंकर दुष्काळ पडला लोक भूकेने मरू लागले. काही मुले आपल्या आयांच्या मांडीवरच भूकेने तडफडू लागली. प्रजेत हाहाकार माजला.

देशाची वाईट परिस्थिती पाहून राजा कालिंगला राहवले नाही. त्याने आपल्या मंत्र्यांना बोलावून विचारले–"ह्या वर्षी आपल्या देशात भयंकर दुष्काळ पडण्याचे कारण काय असावे? ह्या वाईट अवस्थेतून वांचण्यासाठी काही उपाय आहे काय?"

मंत्र्यांनी उत्तर दिले–"महाराज, देशात जेव्हां धर्माची हानी होते, त्यावेळेस असा उत्पात होतो. इंद्रप्रस्थचा राजा धनंजय हा मोठया ईमानदारीने आपल्या धर्माचे पालन करतो आहे! त्यामुळे त्याच्या देशात महिन्यांतून तीनदा पाऊस पडतो. देशात कधी दुष्काळ पडत नाही. प्रजा सुखी आहे आणि देश समृद्ध आहे."

"तर तुम्ही लोक एक काम करा. आजच इंद्रप्रस्थला जाऊन राजा धनंजयाचे दर्शन घ्या, आणि एका सुवर्णपत्रावर धर्माचे नियम लिहून घेऊन या. आपल्यालासुद्धा त्या नियमांचे पालन करून देशाला सुखी व समृद्ध करता येईल."

कलिंग देशाचे मंत्री सुवर्णपत्र घेऊन इंद्रप्रस्थला पोहोचले. आणि राजा धनंजयाचे दर्शन घेऊन म्हणाले–"महाराज, आम्ही कलिंग देशाचे रहिवाशी आहोत. आमचा देश भयंकर दुष्काळात सांपडला आहे. आपण धर्मात्मा आहात, धर्माचे पालन करून प्रजेचा सांभाळ करीत आहात. त्यामुळे आपली प्रजा सुखी व संपन्न आहे. आमच्या राजाने ज्या धर्माचे पालन करावयास हवे ते आपण ह्या सुवर्णपत्रावर लिहून द्या. म्हणजे आमचा राजा त्या धर्मनियमांचे पालन करून दुष्काळापासून जनतेला वाचवील." असे म्हणत कलिंग देशाच्या मंत्र्यांनी सुवर्णपत्र धनंजयच्या समोर आणून ठेवले.

धनंजय नमस्कार करीत म्हणाला–"हे मंत्र्यानो मला क्षमा करा. ह्या कागदावर धर्मसूत्र लिहिण्याची माझी योग्यता नाही. कारण एकदा माझ्याकडून धर्माचे उल्लंघन झाले. आमच्या देशात तीन वर्षाने एकदा कार्तिक उत्सव होतो. त्यावेळेस राजाला तलावाच्या काठांवर यज्ञ करावा लागतो. व यज्ञाच्या चारी बाजूला चार बाण सोडावे लागतात. एकदा मी चारही बाण चार दिशेने सोडले. तीन बाण बरोबर गेले, परंतु चौथा तलावात पडला. बाणाच्या आघाताने तळ्यातले मासे बेडूक मरुन गेले. अशा प्रकारे माझ्या हातून अधर्माचरण झाले. जर कां माझ्या राज्यात अत्याचार, अन्याय त्रास नसेल तर त्याचे कारण माझ्या पूर्वकालीन शासन करणाऱ्यांपैकी कोणीतरी असेल तेव्हां आपण कृपा करून त्याचा शोध काढावा."

ही गोष्ट ऐकताच सर्व मंत्र्यांना आश्चर्य वाटले. त्यानंतर ते सर्व राजमाता माया-देवीच्यापाशी आले. सर्व गोष्ट तिला सांगून म्हणाले–"देवीजी, आपण कृपा करून आमच्या करिता धर्म नियम लिहून द्या."

"मुला, मी सुद्धा धर्माचे अतिक्रमण केले आहे. एकदा माझ्या मोठ्या मुलाने मला सोन्याची माळ भेट म्हणून दिली. मी माझ्या मोठ्या सूनेला श्रीमंत घराण्यातली समजून तिला ती न देता धाकट्या सुनेला देऊन टाकली, परंतु दुसऱ्याक्षणीच मी पक्षपात केला असे मला उमजले आणि झालेल्या गोष्टीचे मला खूप दुःख झाले, त्यामुळे दूसऱ्यांना धर्माचे सूत्र लिहून देण्याची माझी लायकी नाही. तरी तुम्ही कृपया कोणातरी योग्य अशा माणसाला शोधा व त्याच्याकडे जा."

त्यानंतर कलिंग देशाचे मंत्री राजाचा भाऊ नंद ह्याच्यापाशी गेले. त्याने सुद्धा एकदा धर्माचे उल्लंघन केले होते ती गोष्ट त्याने सांगण्यास सुरवात केली–"मी रोज संध्याकाळी रथात बसून अंतःपुरात जात होतो. केव्हां केव्हां तेथेच रात्रभर रहात होतो. जर मी माझा चाबूक रथात सोडला तर, त्याचा अर्थ मी रात्री अंतःपुरात राहाणार नाही. तेव्हां तशा परिस्थितीत माझा सारथी माझी वाट पहात बसे. आणि मी चाबूक बरोबर घेऊन गेलो तर सारथी रथ चालवीत घेऊन जात असे, व दूसऱ्या दिवशी सकाळी रथ घेऊन येत असे. एकदा मी चाबूक सोडून अंतःपुरात गेलो. त्या दिवशी माझा परतायचा विचार होता. परंतु थोड्या वेळाने पाऊस कोसळू लागला. तेव्हां राजाने म्हणजे माझ्या मोठ्या भावाने मला परत जावू दिले नाही

त्यामुळे मी रात्रभर अंतःपुरातच राहिलो. माझी वाट पहात माझा सारथी रात्रभर पावसात भिजत रथातच बसून राहिला. अशा प्रकारे त्याला त्रास झाला व मी धर्माचे अतिक्रमण केले."

त्यानंतर कलिंग देशाचे मंत्री असा विचार करून राजपुरोहिताकडे गेले की, कमीत कमी राजपुरोहित तरी त्याची इच्छा पूर्ण करतील. परंतु त्याने सुद्धा धर्माचे अतिक्रमण केल्याची गोष्ट सांगितली–"एके दिवशी मी राजमहालाकडे जात होतो. रस्त्यात मला एक रथ दिसला. त्या रथाला सोन्याचा मुलामा केलेला होता. तो बघताच माझ्या मनांत लोभ उत्पन्न

झाला. मी विचार केला की, जर राजाने हा रथ मला दान केला तर किती छान होईल! मी जेव्हां राजाच्याकडे पोहोचलो. तेव्हां मला बघून राजा म्हणाला–"पुरोहितजी हा रथ मी आपल्याला भेट दिला आहे. तो आपण घेऊन जा. त्यावेळेला माझ्यात उत्पन्न झालेल्या लोभाची मला आठवण झाली आणि मी पश्चातापाने तो रथ घेण्यास नकार दिला. अशा तऱ्हेने मी धर्माचे आचरण केले नाही तरी मी आपल्याला धर्मसूत्र लिहून देऊ शकत नाही."

कलिंग देशाच्या मंत्र्यांच्या लक्षात काहीच आले नाही. शेवटी ते इंद्रप्रस्थच्या महामंत्र्याच्याकडे गेले. त्याने सुद्धा त्यांना निराश केले. म्हणाला–"मी सुद्धा एकदा शेतकऱ्याच्या शेताचे माप घ्यायला गेलो होतो. माप घेऊन मला जेथे खुंटी ठोकायची होती तेथे एक मोठे बिळ होते. माझ्या मनांत एक शंका आली की त्या बिळात कोणीतरी रहात असावे. परंतु थोडे अलिकडे खुंटी ठोकायची तर शेतकऱ्याचे नुकसान होणार व थोडे पुढे ठोकायचे तर राजाचे नुकसान होणार म्हणून त्याने त्या बिळातच खुंटी ठोकायची आज्ञा केली. खुंटी ठोकताच आतून एक खेकडा बाहेर आला आणि त्याच्या प्रहाराने मेला. तेव्हां मी सुद्धा धर्माचे अतिक्रमण केले आहे. तरी अशा अवस्थेत मी तुम्हांला कसे लिहून देऊ शकेन?"

त्यावर कलिंग देशाच्या मंत्र्यांनीच एक उपाय शोधून काढला त्यांनी सर्वांनी सांगितलेल्या गोष्टी त्या सुवर्णपत्रावर लिहून घेतल्या व त्या नेऊन राजाला वाचून दाखविल्या. राजा कालिंगला समजले की, धर्म करतांना त्याच्यावर ईमानदारीने राहणेच सर्वात उत्तमकार्य आहे. त्याचप्रमाणे त्याने स्वतःच त्याचे पालन करून राज्यकारभार करण्यास सुरवात केली. त्यानंतर थोड्या दिवसात पाऊस पडू लागला व देशातील दुष्काळ नाहीसा झाला. त्या दिवसापासून कलिंग देशाची प्रजा सुखाने व समृद्धीने नांदू लागली.

पृथ्वीराज–संयोगिता-३

पृथ्वीराजाचा मित्र आणि दरबारी कवी चंदबरदाई आपल्या राजाला भेटला. तेव्हां ते दोघे वेष बदलून कनोजला परत आले. राजा जयचंद्रने घोडेस्वारांना पकडण्याची शिकस्त केली. परंतु त्यात ते यशस्वी झाले नाहीत.

कनोज राज्याच्या सरहद्दीवर पृथ्वीराजाचे काही वीर योद्धे लपून बसले होते. जेव्हां पृथ्वीराज व संयोगिता जयचंद्र राज्याची सीमा ओलांडून बाहेर पडले. तेव्हां जयचंद्राच्या सैनिकांशी त्यांनी लढाई करून त्यांना पळवून लावले.

ह्या घटनेमुळे राजा जयचंद्रला आपला अपमान झाल्यासारखे वाटले. त्याला खूप दुःख झाले. त्यानंतर तो रात्रंदिवस पृथ्वीराजावर सूड उगवण्याची मनोराज्ये रचू लागला. दुसऱ्या देशांच्या राजपूत लोकांकडे त्याने दीनवाणेपणाने मदत मागितली परंतु त्याला मदत करण्यास कोणीच तयार होईनात.

तशा परिस्थितीत राजा जयचंद्रच्या मनात दुर्बुद्धि निर्माण झाली. त्याने मुहम्मद गोरीकडे एक संदेश पाठविला की जर तो पृथ्वीराजाच्या राज्यावर चाल करून जात असेल तर त्याला मदत करायला आपण तयार आहोत. त्यावर मुहम्मद गोरीला खूप आनंद झाला. त्याच्या मनात जयचंद्रची मदत घेऊन दिल्लीवर विजय मिळविण्याची इच्छा उत्पन्न झाली.

दिल्लीला पृथ्वीराजाने राणी संयोगिते करिता खास महाल बांधला. ते दोघे त्यांत आनंदाने राहू लागले. आता लढाईची भीती नव्हती. त्याकरिता पृथ्वीराजाने प्रजेच्या कल्याणा करिता सोयीच्या काही योजना आंखल्या.

परंतु मुहम्मद गोरी व राजा जयचंद्रच्या सैन्यानी अचानक दिल्लीवर हल्ला केला. त्यांच्या सैन्याने वाटेत असलेली गावे जाळून टाकली. राज्याची सीमा रक्षण करणारे थोडेफार सैनिक व गावातील प्रजा असा अचानक झालेला हल्ला पाहून आक्रांत करू लागले.

सरहद्दीवर असलेल्या सैनिकांनी तावड-तोब पृथ्वीराजाकडे येऊन शत्रु सैन्याने केलेल्या हल्यांचा समाचार दिला. पृथ्वीराजाने त्याच क्षणी लढाई करिता सैन्यांची जमवाजमव शुरू केली.

राणी संयोगितेने स्वतःच्या हाताने पृथ्वीराजाच्या डोक्यावर शिरस्त्राण घातले. पृथ्वीराजाने राणीचा निरोप घेतला व तो लढाईला निघाला. तेव्हां शत्रुसैन्य दिल्ली नगराच्या सरहद्दीवर येऊन पोहोचले होते.

पृथ्वीराजाला व प्रजेला कल्पनाही नव्हती की, शत्रुसैन्य इतक्याजवळ म्हणजे राजधानीपर्यंत येऊन पोहोचले असेल तरीपण पृथ्वीराजाने आपल्या सैन्याला उत्तेजन दिले व शत्रुसैन्यावर हिंमतीने हल्ला केला.

पृथ्वीराजाच्या सैन्याने मोठ्या उत्साहाने व पराक्रमाने शत्रुसैन्यावर हल्ला करून त्यांना सळो की पळो करून लावले. परंतु मुहम्मद गोरी व राजा. जयचंद्र ह्याचे सैन्य त्याच्या सैन्याच्या मानाने कितीतरी पटीने मोठे होते शेवटी लढत असतांनाच पृथ्वीराज जखमी झाला काही वेळाने मरण पावला.

ही बातमी क्षणातच राणी संयोगितेला समजली. राणीने चितेत प्राणार्पण करण्याकरीता अग्निकुंड तयार करावयास सांगितले त्यानंतर पृथ्वीराजाच्या तसबिरीला फुलांची माळ घालून तिने अग्नित उडी घेतली.

पृथ्वीराजाच्या मृत्यू नंतर दिल्लीत हिंदूचे शासनपद्धति नष्ट झाली. परंतु राजा जयचंद्राला त्यांचा विजयावर गर्व करण्यास वेळ मिळाला नाही. दुसऱ्याच वर्षी मुहम्मदगोरीने कनोजवर चाल केली व त्याच्या क्रूर सेनापती कुतुबुद्दीनने दुष्टपणे राजा जयचंद्रला मारून टाकले.

पत्नी भक्त

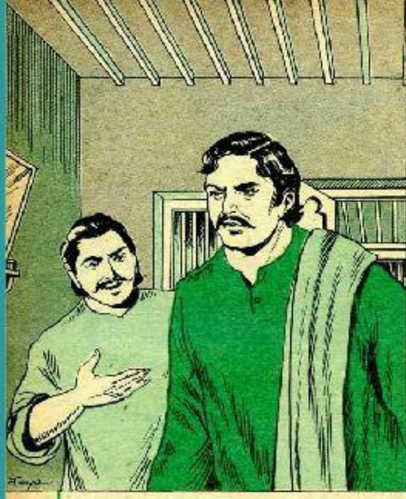
नारायण पत्नी भक्त होता. तो आपल्या बायकोला विचारल्या शिवाय कुठचेही काम करीत नसे किंवा तिचे कुठलेही म्हणणे नाकारीत नसे. तो कुठेही गेला कोणालाही भेटला तरी त्याच्या तोंडावर कोणी काही म्हणत नसत, परंतु त्याच्या पाठीमागे त्याची पत्नीभक्त म्हणून टिंगल करीत असत. थोड्या दिवसांनी लोक त्याच्या तोंडावरही त्याची टिंगल करू लागले. नारायणला कळेना की, हा प्रकार कसा थांबवावा.

नारायणचा एक मित्र दत्तोपंत नावाचा होता. एकदा त्याने आपल्या पुढील समस्या त्याला सांगितली. म्हणाला–"मित्रा, तुझ्यावर ही आपत्ती येण्यास कारण म्हणजे तू तुझ्या बायकोचे सर्व म्हणणे गप्प बसून ऐकतोस तिला कधी विरोध करीत नाहीस. त्यामुळे तू असे कर की एकदा तुझ्या बायकोचे न ऐकता गप्प रहा, म्हणजे मग पहा काय होते ते ?"

नारायण क्षणभर विचार करीत राहिला, जर आपण आपल्या बायकोचे म्हणणे ऐकले नाही तर, ती असा काही कांगावा करील की, सगळ्यांच्या समोर आपला अपमान होईल.

त्याने ते मित्राला सांगितले. दत्तोपंत म्हणाले–"आता समजले नां.? तू अशा परिस्थितीत जाऊन पोहोचला आहेस की, तुझ्या बायकोने सांगितलेले नाकारणे तुला केव्हांही शक्य होणार नाही. म्हणून मी तुला असा एक उत्तम उपाय सांगतो.

नारायण परत विचार करु लागला. ही अट तर त्याला जास्तच कठिण वाटू लागली. कारण बायकोचे न ऐकणे किंवा तिच्या बोलण्याकडे कानाडोळा करणे एकवेळ शक्य होईल. परंतु आपल्या इच्छे-

प्रमाणे तिचे मन वळविणे ही गोष्ट अशक्य आहे. हे फक्त तिच्या इच्छे-अनिच्छेवरच अवलंबून आहे.

नारायणला गहन विचारात पडलेला पाहून दत्तोपंत हसत म्हणाले–"मित्रा हे सत्य आहे की, मी जो सल्ला तुला दिला त्याची अंमलबजावणी करणे तुला जमणार नाही. अशा परिस्थितीत तुझ्याबद्दल गावात ज्या अफवा उठल्या आहेत त्या नाहिशा करणे कठीण आहे."।

नारायण उदास होत म्हणाला–"तर दुसरा काही उपाय नाही का?"

"एक काम करता येईल. माझ्या घरी काही मंगलकार्य आहे, असे सांगून मी तुम्हां उभयतांना जेवणाचे आमंत्रण देईन. तेव्हां तुमच्या बायकोच्या स्वभावाचे मला निरीक्षणपण करता येईल."

नारायणला ही गोष्ट आवडली दोन तीन दिवसानंतर दत्तोपंतांनी त्याच्या घरी जाऊन त्यांना जेवणाचे आमंत्रण दिले.

खरी गोष्ट अशी होती की, नारायणची बायको स्वभावाने भांडकुदळ नव्हती परंतु तिच्या मनांत अशी एक इच्छा होती की बायकांच्या मध्ये तिचे एक वैशिष्ठ्य असावे. तिला सर्व बायका म्हणत की तुझे भाग्य काय विचारावे. तुझा नवरा तुझे सर्व म्हणणे ऐकतो. तसे ऐकल्यावर तिला बरे वाटत असे.

नारायण बायकोला बरोबर घेऊन दत्तोपंतांच्या घरी पोहोचलां. तेव्हां सर्व जय्यत तयारी झाली होती. दत्तोपंतांनी दोघांचेही हंसमुखाने स्वागत केले. आणि म्हणाला–"मी त्यादिवशी तुम्हांला सांगितले की माझ्या घरी मंगलकार्य आहे परंतु तसे काही नाही. आमच्या लग्नाचा दहावा वाढदिवस आहे, त्याकरिता तुम्हांला हे आमंत्रण दिले होते.

जेवतांना प्रत्येक गोष्टीत दत्तोपंत आपल्या बायकोवर आरडाओरड करीत होते. हा पदार्थ किती खारट केलास भाजीत तिखट किती घातलेस. असे तसे

करून रागवित होते परंतु त्याची बायको काही एक न बोलता गप्प बसून ऐकत होती व चुकल्याबद्दल क्षमा मागत होती.

दत्तापंतांचे हे बोलणे ऐकून व वागणे पाहून शांताबाईला खूप राग आला तिच्या अंगाची लाही झाली. तिच्या मताने दत्तोपंत म्हणजे एक अत्याचारी माणूस निघाला.

जेवण आटोपताच शांताबाईने दत्तोपंतांच्या बायकोला एकीकडे बोलावून घेतले आणि म्हणाली–"तुझे पती छोटचा छोटचा गोष्टीत दखल घेऊन तुझ्यावर सारखे ओरडत असतात आणि तू ते मुकाटयाने ऐकून घेत असतेस, ते मला काही आवडले नाही. जर का तुझ्या जागी मी असते तर...?"

दत्तोपंतांची बायको हसत म्हणाली–"शांताबाई संसारात पती नेहमी पत्नीचे सुखदुःख निम्मे वाटून घेत असतो. तिला प्रत्येक गोष्टीत हातभार लावत असतो. तेव्हां अशा पतीचा नेहमी आदर करणेच पत्नीचे कर्तव्य आहे. आपले म्हणणेच खरे करणे, कोणतीही गोष्ट न ऐकणे, अधिकार गाजविणे चेष्टा करणे हे अगदीच गैर आहे. ह्याखेपेस माझे पती माझ्यावर रागावले आहेत थोड्यावेळाने त्यांनाच त्याबद्दल पश्चाताप होईल. ही गोष्ट माझ्या अनुभवावरुन तुला सांगते आहे."

शांताबाई विचार करू लागली. दत्तोपंतांच्या बायकोचे बोलणे तिला पटू लागले. नारायण घरी परत येताच गदगद्लेल्या

स्वरात म्हणाला–"छे, छे, काय अत्याचार, मी कधीही विचार केला नव्हता की, दत्तोपंत असा मूर्ख आणि दुष्ट माणूस असेल. बायकोवर प्रत्येक गोष्टीत ओरडत होता. बिचारी गरीब बाई आहे म्हणून मुकाट्याने सहन करीत गप्प बसते."

शांताबाई रागाने म्हणाली–"माझ्या एका प्रश्नाचे उत्तर द्या. तुम्ही माझ्या प्रत्येक म्हणण्याला कां मान हलविता? तुम्हांला त्या दत्तोपंतांसारखे पुरुषाप्रमाणे वागता येत नाही का?"

नारायण आश्चर्यचकित झाला आणि म्हणाला–"मला असे दुष्टासारखे वागणे पसंत नाही. मला लोक म्हणतात कां पत्नीभक्त. माझ्यात काय थोडीच त्याच्या म्हणण्याने झीज होणार आहे. माझे म्हणणे ऐकण्याची मी तुझ्यावर जबरदस्ती थोडीच करणार आहे."

"ह्यापुढे असे कधीही होणार नाही. तुम्हांला सुद्धा दत्तोपंतांसारखे वागायला हवे. मी काही दत्तोपंतांच्या बायकोपेक्षा आपली अब्रु सांभाळण्यात कमी नाही!"

आपल्या बायकोत झालेला फरक पाहून नारायण आनंदित झाला परंतु जे लोक त्याची पत्नीभक्त म्हणून अवहेलना करीत होते. त्यांना कळायला हवे तर त्याचा काहितरी उपयोग म्हणून एका आठवड्या-नंतर नारायणने त्याच्या वाढदिवसा निमि-त्ताने काही ओळखीच्या लोकांना आमंत्रण दिले. परंतु सर्वजण अशा हेतूनेच त्याच्या-कडे आले की, शेवटपर्यंत पाहूया तरी नारायण आपल्या बायकोचे किती ऐकतो ते?"

काहीवेळाने सर्व लोक निराश झाले. कारण नारायण छोटया छोटया गोष्टीत बायकोवर आरडाओरड करीत होता. ती ते निमूटपणे ऐकून गप्प बसत होती नम्रपणे सर्व व्यवहार सांभाळत होती.

नारायण एक दिवस दत्तोपंतांना भेटायला गेला. आपल्या बायकोत झालेले परिवर्तन सर्व सांगून त्याने त्याचे कृतज्ञतापूर्वक आभार मानले.

प्रश्न करावा तर असा

एका गावी सर्जेराव नावाचे एक श्रीमंत गृहस्थ रहात असत. ते आपल्या सुस्वभावामुळे आणि हुशारीमुळे गावात फार प्रसिद्ध होते. कोणी कधी खोटे बोलला तर सर्जेराव त्याला एखादा मार्मिक प्रश्न टाकीत आणि त्याचा खोटेपणा उघडकीस आणीत.

सर्जेरावांना लग्नाचं वय झालेली एकुलती एक मुलगी होती. त्यांचा जमीनजुमला पाहून कित्येक लोकांनी त्यांच्या स्थळावर नजर ठेवली होती. प्रत्येक जण आपल्या श्रीमंतीचे वर्णन थोडेसे तिखटमीठ लावूनच करीत. परंतु सर्जेराव त्यांना एखादा सवाल टाकीत आणि त्यांचे उत्तर कळतांच त्यांना खरी परिस्थिती कळे.

एकदां दूर गावचे बाजीराव नावाचे गृहस्थ स्थळाच्या चवकशीकरिता आले आणि म्हणाले–"माझा मुलगा सर्व तऱ्हेने तुमच्या मुलीला योग्य वर आहे. आतां म्हणाल, तर आमचा जमीनजुमला? तुम्ही गैर मानणार नसाल तर खरं खरं सांगतो. तुमच्याहून काकण भर जास्तच आहे."

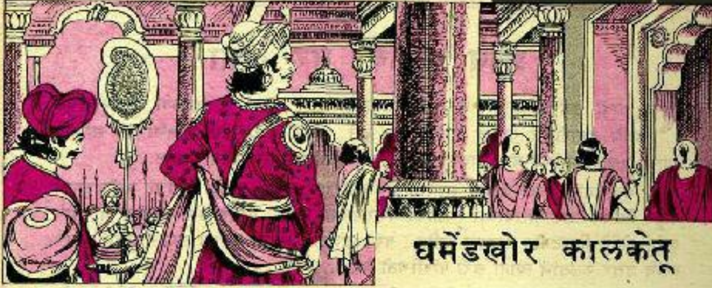
सर्जेरावांनी शांतपणे विचारले–"मीही, तुम्ही गैर मानत नसाल तर एकच प्रश्न विचारावा, म्हणतो! तुमच्या घरात उंदीर, मांजरं आणि कुत्री आहेत का हो?"

बाजीरावांना राग आला आणि म्हणाले–"छे, छे, छे! ती सर्व नाहीत बुवा माझ्याकडे!"

"तरमग मला दुसरं स्थळच पहावे लागणार." सर्जेराव एकदम म्हणाले. बाजीराव निघून गेल्यावर सर्जेरावांच्या बायकोने त्यांना विचारले–"मुलीच्या स्थळाची चवकशी करायला आलेल्यांना असला का प्रश्न विचारतात?"

सर्जेराव स्मित करून म्हणाले–"अग, जेथे धनधान्य असतं तेथे मांजरं असतात. जेथे दूध दुभतं असतं तेथे मांजरं असतात, आणि जेथे मोठा जमीनजुमला असतो तेथे राखण करायला कुत्री असतात. त्या गृहस्थाकडे तिन्ही पैकी काहीच नाही. तरमग त्यांच्याकडे जमीनजुमला तो काय असणार?"

घमेंडखोर कालकेतू

कधी एका काळी कांचनपुर येथे कालकेतू याचे राज्य होते. राजा कालकेतू हा भयंकर घमेंडखोर होता. त्याचा अहंकार इतका वाढत गेला की त्याला वाटू लागले की त्याच्यासमोर स्वतः सृष्टिकर्त्या ब्रह्मदेवाचीही डाळ शिजणे शक्य नाही.

राजाचे हितैषी आणि मंत्री त्याला सावध करून सांगत की, महाराज हे वैभव-संपत्ती शाश्वत नाही. त्याचा एवढा गर्व करणे रास्त नाही. परंतु अधिकारमद चढल्यामुळे राजाने त्यांच्या सल्ल्यांकडे दुर्लक्ष केले. राजा लहानथोर सर्वांशी उर्मट पणाने बोले व वागे व निःसंकोचपणे कोणाचाही अपमान करी. त्याला राज्यपदावरून कोणी काढू शकणार नाही. या गोष्टीची त्याला खात्री होती म्हणून तो कोणाची फिकीर करीत नसे. अशा तऱ्हेने त्याचा अहंकार वाढतच गेला.

कांचनपूर राज्याच्या एका प्रमुख शहरात एक सुप्रसिद्ध देऊळ होते. त्या देवळात दरवर्षी अनेक उत्सव होत असत आणि मोठमोठ्या जेवणावळी ही होत असत.

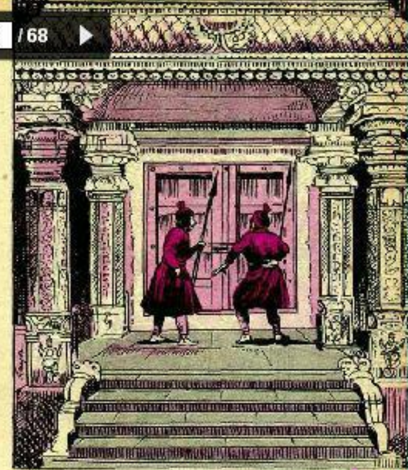
गादीवर बसल्यानंतर एके दिवशी अगदी पहिल्याने कालकेतू आपल्या मंत्र्यांसमवेत लव्याजम्यासह देवळातला उत्सव पाहण्यास गेला. राजा देवळात पोचला त्यावेळी पुरोहित पुराणप्रवचन करीत होते. अनेक श्लोकांच्या संदर्भात एक श्लोक त्यांनी म्हटला. त्याचा अर्थ थोडक्यात असा होता—"देवा, तू सर्वशक्तिमान आहेस. तुझ्या मनात आलं तर तू राजाला रंक व रंकाला राजा करू शकशील."

तो श्लोक कानावर पडतांच राजाच्या सर्वांगाची आग होऊ लागली. तो मनात म्हणू लागला—"अस्सं! देव इच्छील तर रंकाचा राजा आणि राजाचा रंक होईल का? ही सर्व पंडित व पुरोहित मंडळी म्हणजे निरर्थक पोपटासारखे बडबडत आहेत."

राजाच्या मनात ती गोष्ट आली मात्र, त्याला अचानक डोळ्यासमोर अंधेरी आल्यासारखे झाले. त्याने जांभया घेऊन डोळे बंद केले. काही वेळ बेशुद्धावस्थेत राहाल्यानंतर त्याने शुद्धीवर येतांच डोळे उघडून पाहिले तर त्याला चारही दिशांना काळोख पसरलेला दिसला. त्याच्याबरोबर आलेले मंत्री व लव्याजम्यातील लोक इतर त्याला दिसले नाहीत. त्याला जवळपास दिव्याची लुकलुकणारी ज्योतसुद्धा दिसली नाही. त्याची स्थिती आंधळ्यासारखी झाली.

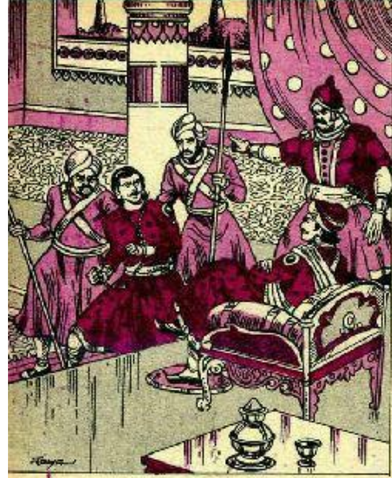
कालकेतू घाबरला, तो घामाघूम झाला. त्याचा कंठ कोरडा पडला. त्या काळोखांत एखाद्या आंधळ्यासारखा राजा चाचपत चालू लागला. मोठ्या कष्टाने तो कसा बसा एका दाराजवळ आला. दार जोर जोराने ठोठावून तो ओरडू लागला—"कोण आहे आत? येथे आहे का कोणी? दार उघडा, मी या देशाचा राजा कालकेतू आहे. लवकर दार उघडा. नाही तर मी एकेकाला फाशी देईन."

तो आवाज देवळाच्या आतून ऐकू येत होता. देवळाबाहेर पाहरेकरी उभे होते.

तो आवाज ऐकून ते परस्परांकडे पहात पुसट आवाजात परस्परांस म्हणत होते—"महाराज, तर आतांच नाही का पुजा संपवून बाहेर गेले. त्यांना बाहेर येतांना आम्ही स्वतःच्या डोळ्यांनी पाहिले. हे काय विचित्र आहे! आतून कोणी तोतया स्वतःला राजा म्हणवून ओरडत आहे वाटत? कोणी दारुड्या, नाही तर कोणी वेडापीर असावा!"

असं परस्परांशी बोलत पाहारेकऱ्यांनी भीत भीत दार उघडले. तेव्हां त्यांना कोणीतरी विद्युत वेगाने त्या काळोखात पळत जात असलेला दिसला. परंतु पाहरेकऱ्यांनी त्याला धरण्याचा प्रयत्नही केला नाही.

कालकेतू देवळातून निघाला तो सरळ राजवाडयात आला आणि नोकरांचाकरांवर ओरडत म्हणाला–"कोण आहे येथे? मी देवळात झोंपलो होतो. त्यावेळी माझ्या अनुज्ञेशिवाय मंत्री वगैरे मला सोडून कसे काय आले? माझ्याजवळ असला उमेटपणा दाखविणारांना लगेच कैद करा."

लगेच सेनापतीने हुकूम केला–"या वेडयाला अटक करा. हा वेडा राजवाडयात पाऊल कसा काय टाकू शकला? तुम्ही सर्व झोपा काढीत होता की काय? करा कैद याला."

मग काय कालकेतूला कैद करण्यात आले त्याच्या हातात हतकडया पडल्या. त्याला राजासमोर हजर करण्यात आले कालकेतू रूपे एक देवदूत सिंहासनावर बसला होता. त्याने समोर कालकेतूला पाहिले व स्मित करून विचारले–"कोण रे तू?"

"मि...मि..." म्हणत कालकेतू सिंहासारखा गुरगुरू लागला. नंतर क्षणभर थांबून म्हणाला–"तू ओळखत नाहीस मला? मी महाराज कालकेतू आहे." शिपायांकडे वळून म्हणाला–"हा कोण तोतया, माझे सोंग करून सिंहासनावर बसला आहे! करा याला कैद!"

राजाचे सोंग करून सिंहासनावर बसलेल्या देवदूताला कालकेतूचा वाढता अभिमान व क्रोध पाहून हंसू आले. तो म्हणाला–"हा कोणी तरी दारुडया किंवा वेडा दिसतो आहे. तरी अर्धवट बरोबरच बोलतो आहे. हा आमच्या दरबारात विदूषक म्हणून राहण्या लायक आहे. याची धुंदी उतरेपर्यंत याला तुरुंगात टाका."

शिपायांनी राजाला धरून नेऊन तुरुंगात टाकले. तरी कालकेतू ओरडतच होता– "मला नाही ओळखलंत मी कोण आहे? मीच कालकेतू महाराज आहे!" परंतु त्याच्या ओरडण्याकडे कोणी लक्ष दिले नाही. वेडयाकडे पाहून जसे लोक हसतात तसे सर्व पाहरेकरी व कैदी हसू लागले व त्याची थट्टा करू लागले.

काही दिवसांनी त्या देवदूताने राजवाडयात एक मोठी मेजवानी दिली. कित्येक देशाचे राजे व सामंत मेजवानीला हजर होते. राजवाडा सजवलेला होता.

त्या सर्वांबरोबर यक्ष देवदूताने तुरुंगातून कालकेतूला घेऊन यायला सांगितले. थोडयाच वेळाने कालकेतूला हजर करण्यात आले.

रंगबिरंगे ठिगळ लावलेल्या कपडयांसह कालकेतूला आणण्यात आले त्याच्या डोक्यावर संकासुरासारखी लांब टोपी होती. हातात लांब काठी आणि खांद्यावर 'किच किच' करणारी माकडे होती.

देवदूताने सर्व राजांना संबोधन करून विचारले–"तुम्ही ओळखलेत का याला?"

ते ऐकून चिडून जाऊन दात ओठ चावीत कालकेतू म्हणाला–"तुम्ही मला नाही ओळखलेत? मीच तर या देशाचा खरा राजा कालकेतू आहे. हा कोणी तरी तोतया माझे सोंग करून हे सर्व नाटक करीत आहे!"

ते ऐकून सर्व राजे व पाहुणे हसू लागले आणि कालकेतूची थट्टा करीत म्हणाले– "हा कोणी तरी घमेंडखोर दिसतो आहे! तरी अजून याची थोडी अक्कल ठिकाणावर आहे. चांगलं सोंग करतो आहे. चांगला विदूषक आहे!". ते ऐकून कालकेतू हताश होऊन बसला.

एके दिवशी देवदूताने कालकेतूला अंतःपुरात बोलावून आणविले आणि विचारले–

"खरे खरे सांग, तू कोण आहेस?" ते ऐकून कालकेतूचे उरलेले अवसान सुद्धा हरपले. तो जमिनीवर लोळू लागला. त्याला वाटू लागले की त्याला खरोखरच वेड तर नाही लागले? त्याचे डोळे उघडले. आपण देवाचा अपमान केला. थोरा मोठ्यांचा अपमान केला. म्हणून आपली कानउघाडणी करण्यासाठीच देवाने हे सर्व केले असणार. त्याने स्वतःचे कान धरून देवाची क्षमा मागितली. त्याला पश्चात्ताप झाला. पश्चात्तापाच्या अश्रूंनी त्याची सर्व पापें धुवून निघाली.

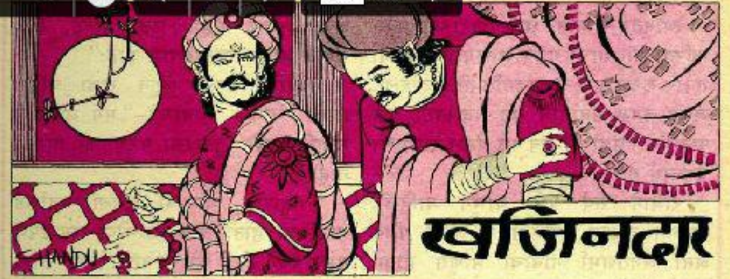
थोड्या वेळाने स्वतःला सावरून तो म्हणाला–"महाराज, मी वेडा आहे. मानव व देव सर्वांच्या शक्तीचा धिक्कार करून घमेंडीत राहलो व मूर्ख झालो. आतां मला कळू लागलं आहे की देवाचा अनुग्रह नसल्यामुळे मला माझे अधिकारी व प्रजा-ही ओळखत नाहीशी झाली आहे. माझे डोळे उघडले. माझा गर्व उतरला. मी एक दीन असहाय माणूस आहे. प्रजेचा दासानुदास आहे!" असे म्हणत कालकेतू छाती बडवून व कपाळ आपटून ओक्सा बोक्शी रडू लागला.

तेव्हां देवदूताने प्रसन्न होऊन आपले दोन्ही हात उचलून आशीर्वाद दिला–"तुझ्यातला अहंकार व अभिमान नष्ट झालेला आहे. आता तू खरोखरच राजा झाला आहेस, तू कालकेतू आहेस!"

दुसऱ्या क्षणाला देवदूत अदृश्य झाला. राजाच्या अंगावरचे ठिगळ लावलेले कपडे अदृश्य होऊन त्या जागी त्याच्या अंगावर राजवस्त्रे आली. डोक्यावरच्या संका-सुराच्या टोपीच्या जागी राजमुकुट आला.

काही दिवसांनी कालकेतूने त्या देवळात सर्व उत्सव यथासांग व्हावेत यासाठी सर्व तजवीज केली. या वेळी विद्वान पुरोहि-तांच्या तोंडी ऐकलेले श्लोक ऐकून राजाला परमानंद झाला व त्याच्या डोळ्यातून आनंदाश्रू आले. त्याने स्वतः देवाचा जय जयकार केला. त्या दिवसापासून तो प्रजा रंजन करणारा राजा म्हणून प्रसिद्ध झाला.

खजिनदार

कित्येक शतके लोटली. अमरपुरचा राजा विजयसेन हा स्वतःच सर्व खजिनदाराचे कामे पहात असे. राजा स्वतःच खजिनदाराचे काम पाहू लागला, ती गोष्ट विजयसेनाच्या वडिलांपासून सुरू झाली. तो प्रघात पडला त्याला एक कारण झाले. पगारी खजिनदाराने खजिन्यातले पैसे इतके खाल्ले की खजिनाच लुटला.

अर्थातच राजाची जबाबदारी राज्य कारभाराबरोबर वाढली, आणि ती वाढतच गेली. परंतु दोन्ही कामें संभाळणे कठीण होत असल्याचे पाहून खजिन-दाराच्या पदावर एका विश्वासपात्र माणसाला नेमायचे ठरविले.

एकदां राजा आपला मंत्री सुगुणगुप्त याच्याशी त्या विषयी म्हणाला–"माझ्या जबाबदाऱ्या दिवसेंदिवस वाढत चालल्या आहेत. म्हणून खजिन्याची कामे पुढल्या दिवसावर पडू लागली आहेत. मी कोणा-तरी विश्वासपात्र योग्य आणि कार्यकुशल व्यक्तीला खजिनदाराचे पद द्यावे म्हणतो. तुमचा काय सल्ला आहे?"

राजाचा निर्णय ऐकून प्रधान खूष झाला व म्हणाला–"खजिन्याचा हिशोब ज्या दिवसाचा त्या दिवशी करणाऱ्या माणसाला नेमणे योग्यच होईल. याबाबतीत आपल्या वडिलांनी जे धोरण ठेवले होते तेही लक्षात ठेवणे उचित होईल. म्हणून कोणत्यातरी प्रामाणिक माणसालाच हे पद देणे बरोबर होईल."

"तुम्ही म्हणतां तसेच मलासुद्धां वाटते आहे. परंतु कोणा अनोळखी माणसाला हे काम देण्याऐवजी, तूर्त राजवाड्यात काम करणाऱ्यां पैकी कोणातरी योग्य व्यक्तीला हे काम देणे जास्त बरे होईल." राजा म्हणाला.

त्यानंतर मंत्र्याने खजिनदाराच्या पदा-करितां माणसाची गरज असल्याची सूचना तयार करून सर्व नोकरवर्गात ती वाटविली. जवळ जवळ सर्वांनीच त्या पदासाठी अर्ज पाठविले. मंत्री ती सर्व पत्रे घेऊन राजाच्या दर्शनार्थ गेले.

राजाने सर्व पत्रे वाचून पाहिली. त्याच्या दृष्टीने अनुभवी व जास्त योग्य असा अनंतशर्मा नावाचा माणूस होता. राजा मंत्र्याला म्हणाला–"माझ्या मते अनंत शर्मा सर्व दृष्टीने योग्य आहे. तुम्हांला काय वाटतं?"

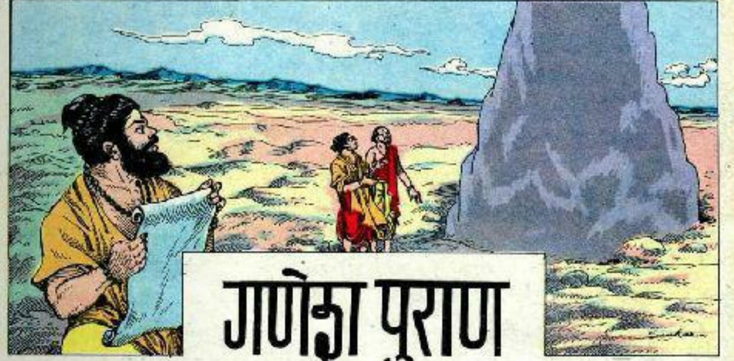
तेव्हां मंत्र्याने आपली सूचना निवेदन केली. म्हणाला–"महाराज, माझ्या मतें खजिनदाराच्या पदासाठी ज्यांनी ज्यांनी अर्ज केले आहेत त्यांच्या पैकी एकालाही त्या पदावर नेमणे बरोबर होणार नाही. मला असे वाटते आहे की या सर्वांनी स्वतःचा स्वार्थ सिद्ध करून घेण्याच्या हेतूने च हे अर्ज केले आहेत. राजवाडयातल्या नोकरांपैकी फक्त ज्ञानेश्वर एकटयानेच अर्ज केलेला नाही. मला वाटते, तोच सर्वांत जास्त विश्वासपात्र आहे."

मंत्र्याचा सल्ला ऐकून राजा चकित झाला त्याने विचारले–"मग अर्जवगैरे मागविण्याची तुम्हांला गरज कां वाटली नाही?"

"महाराज, मी जी सूचना सर्वांकडे वाटविली होती तीत ही गोष्ट स्पष्टपणे नमूद केली होती की खजिनदाराचा पगार ज्याची नेमणूक होईल त्याला यावेळी जो पगार मिळतो आहे, त्यापेक्षा कमीच मिळ-णार आहे; तरी सुद्धा सर्व नोकरवर्गाने अर्ज केले आहेत. याचा अर्थ काय होतो? त्यांचा स्वार्थ सिद्ध करण्याला त्यांना हे पद योग्य वाटले असाच अर्थ घ्यावयाचा. फक्त ज्ञानेश्वरने अर्ज केला नाही." प्रधान म्हणाला.

राजाने प्रधानाच्या चाणाक्षपणाची स्तुती केली आणि दुसऱ्या दिवशीच ज्ञानेश्वरला बोलावून त्याची त्या पदावर नेमणूक केली.

गणेश पुराण

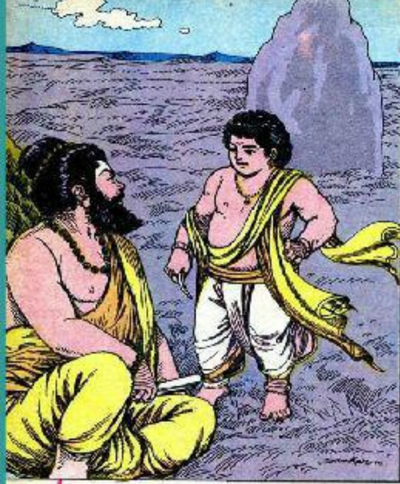
वातापिनगराच्या मध्यवर्ती जागी असलेली विघ्नेश्वराच्या आकृतीची शिला जगा-तले एक अपूर्व शिल्पकलाकौशल्य म्हणून प्रसिद्धीस यावे, अशी एक इच्छा अगस्ती मुनींच्या मनात होती. लोपामुद्राही चित्र-कलेत प्रवीण होती. ती त्या जागी आली व तिने ती शिला लक्षपूर्वक पाहिली. त्या शिलेवर गणनायकाचे रूप कसे असावे याची कल्पना करून तिने त्याचे एक चित्र रेखाटले.

परंतु त्या चित्राप्रमाणे विघ्नेश्वराचे रूप शिलेवर कोरणं म्हणजे सामान्य गोष्ट नव्हती. कोणी शिल्पकार ते काम करायला मिळाला नाही. अगस्त्य मुनी चिंतित होऊन त्या शिलेसमोर बसले व ते चित्र आणि शिला बारंबार पहात राहले.

सर्व शिल्पकार चित्र पाहून म्हणाले–"या चित्रात दाखविल्या प्रमाणे या शिळेला गणपतीचे रूप देणे विश्वकर्मा किंवा मयासुर या दोघां व्यतिरिक्त कोणाला शक्य होईल से वाटत नाही."

त्यावेळी विश्वकर्म्याची बायको, म्हणजे विष्णूची मानस पुत्री विश्वकला रुसून माहेरी निघून गेली होती. म्हणून विश्व-कर्मांची बुद्धी काम करीत नव्हती. राक्षसाचा शिल्पी मयासुर याची बायको, अप्सरा हेमाही परत देवलोकी गेली असल्या कारणाने तो वेड लागल्या सारखा भटकत फिरत होता.

अशा तऱ्हेने अगस्त्य मुनीना त्या महा-शिळेला लोपामुद्राने चितारलेल्या गण-

नायकाचे रूप देणे म्हणजे एक मोठा प्रश्नच होऊन बसला. म्हणून त्या शिळेसमोर मुनी रात्रंदिवस विघ्नेश्वराचं ध्यान लावून व आहार निद्रा विसरून बसून राहिले. ते विघ्नेश्वराचं स्मरण करून म्हणत होते– "गणेशा! या पुढची सर्व जबाबदारी तुझ्या वरच टाकीत आहे!" असे म्हणत प्रतीक्षा करीत मुनी बसून राहिले.

एके दिवशी संध्याकाळच्या सुमारास एक मोठे पोट असलेला गिड्डासा लहान मुलगा डुलत तेथे आला. त्याचे कुरळे लांब केस धुळीने माखलेले व अस्ताव्यस्त वाऱ्याबरोबर उडत कपाळावर आणि डोळ्यावर येत होते. त्याच्या हातात छेनी-सारखं काहीतरी होतं आणि विजेसारखं चकाकत हातं. त्याचे स्नायू पुष्ट व कणखर होते, एखाद्या कारागिरासारखे.

अगस्त्य मुनींनी त्याच्या हातातली वस्तू जास्त लक्ष देऊन पाहिली तर हत्तीच्या दाताचा टोकाचा तुकडा त्याने मुठीत घट्ट धरला असल्याचे कळले. मुनी आश्चर्यचकित झाले.

तो तरुण शिल्पकार अगस्त्य मुनींच्या जवळ येऊन म्हणाला–"काय हो मुनिवर्य, या महाशिळेसमोर काही तरी मंत्र म्हणत बसला आहां वाटतं! काही काम मिळेल म्हणून मी या बाजूला आलो आहे!"

"चिरंजीव बाळा! ह्या महाशिळेला गणनायकाचे रूप देऊन गणेशाची मूर्त करता आली तर करवून घेऊन तिचे दर्शन घ्यावे. या हेतूने कित्येक दिवसांपासून वाट पहात बसलो आहे." असे म्हणत अगस्त्य मुनींनी त्यांच्या जवळचे गणपतीचे रेखाटलेले चित्र दाखवून विचारले–"बरं पण तू कोण हे नाही सांगितलेस? तू काय काम करतोस?"

"मी जी कामं करतो त्यांतलं सर्वात पहिलं काम म्हणजे मी खूप खातो. नंतर दगड कोरण्याचे काम. मला बाल शिल्पाचार्य म्हणून हाक मारतात." तो छोटा शिल्पकार म्हणाला.

त्याचें ते बोबडे बोल ऐकून अगस्त्य मुनींना हंसू आले. त्याच्याकडे संदिग्ध दृष्टीने पहात ते म्हणाले–"या महाशिळेला रूप देऊ शकणाऱ्या एका महाशिल्पकाराची मी वाट पहात केव्हां पासून बसलो आहे. तू स्वतःला शिल्पकार म्हणतो आहेस, परंतु तू बालशिल्पकार आहेस. ही शिळा म्हणजे एक महाशिळाच आहे, ही खूप उंच आहे. तू तर गिड्डा आहेस, मग तू हे एवढे मोठे काम कसा काय करशील, हीच एक शंका माझ्या मनात येते आहे!

तो बालशिल्पी हंसू लागला. म्हणाला– "मी बालशिल्पी असलो म्हणून माझ्या हातून थोर शिल्पकलेचे काम होणार नाही, असे समजू नका! नुसतं 'महा' म्हटल्याने 'मोठं' होतं असं समजूं नका. माझ्या छेनीला साध्य नाही, असे एकही शिल्प नाही." असं म्हणत त्याने आपली छेनी दाखविली. ती हिऱ्यासारखी चकाकत होती.

अगस्त्य मुनी पहातच राहिले व त्या बाल शिल्पकाराने आपली छेनी त्या शिळेवर फेंकली. ती शिळेला लागताच विद्युत् प्रकाशापाठोपाठ वीज कडाडल्या सारखा आवाज झाला आणि त्या जागी शिळेला एक भोक पडले.

"ती बेंबी आहे. मूर्त करायची म्हणजे त्यात बेंबीच मुख्य असते, म्हणून लंबोदराची ती नाभी आहे! लंबोदरापाठोपाठ शिल्प सुरू होतं! असं तो बालशिल्पी म्हणत असतां त्या शिळेतून "लंबोदर लक्ष्मीकरा"" या आवाजापाठोपाठ मायामालव गौड रागाचे स्वर अगस्त्य मुनींना ऐकू येऊ लागले. "हा आहे काळवत्री दगड, वज्रासारखा टणक आहे, म्हणून खोदकाम करीत असतां विजेसारखी कांती व आवाज प्रगट होतात. म्हणून माझं खोदकाम पुरं होईपर्यंत जवळपास कोणी पशुपक्षी किंवा माणसाने राहतां कामा नये. मोठा कडकडाट होईल. शहरात राहणारांनी तो ऐकून भयभीत होण्याचं कारण नाही. तेव्हां हे मुनिवर्य, तुम्ही दूर निघून जाणं

बरोबर होईल. दूर निघून जाऊन निश्चित पणे झोपा कसे! उजाडतांच माझं खोदकाम पुरं होईल!" बालशिल्पी म्हणाला.

अगस्त्य ऋषी आश्चर्यचकित झाले. परंतु त्याहून जास्त काही करण्यासारखेही त्यांना सुचले नाही. त्यांचा मेंदु त्यावेळी मंद पडल्यासारखा झाला. काही वेळ थांबून अगस्त्य त्या बालशिल्पकाराला रेखाचित्र देऊ लागले तेव्हां तो म्हणाला–"तुम्ही आत्तांच तर थोडया वेळा पूर्वीच दाखविलेत नाही का? एकदां पाहिले की पुरे. पुन्हा पुन्हा पहात बसलो तर मोठा शिल्पकार मी कसा म्हणवू शकेन? हे शिल्प म्हणजे मला खेळासारखे आहे. सर्व झाल्यानंतर चित्र काढले त्याला येऊन पाहून जा म्हणावे. सांगू दे त्यालाच की शिल्प बरोबर आहे की नाही ते! हे चित्र काढवून घ्यायला तू काय दिलेस कोणास ठाऊक? तू मला काय देतोस ते मी पाहणार आहे!" शेवटचे वाक्य ऐकतांच अगस्त्य मुनींना कसंसं वाटलं.

त्यांची पत्नी लोपामुद्रेच्या अंगा-खांद्यावर जे काही होते त्याशिवाय अगस्त्यां-जवळ स्वत: चे असे काही ही नव्हते. होते ते सर्व त्यानी वांटून टाकले होते. त्या शिल्पकराला काहीतरी दिलं हे पाहिजे-च. लोपामुद्रेला काय सांगून विचारायचे? असा मनात विचार करीत अगस्त्य निघून गेल्यावर लोपामुद्रेच्या तोंडावर एक अत्यंत तेजस्वी कांती विलसू लागली. काय झालं ग? या अर्थी मुनी लोपामुद्रेकडे पाहू लागले.

लोपामुद्रा उचंबळून आलेल्या आनंदाने म्हणाली–"अगस्त्य महर्षींनी मला क्षमा करावी! ऋषिपत्नीने ऋषिपत्नीसारखेच रहावे ही गोष्ट मला लहानपणापासूनच चांगली माहीत आहे. वस्त्रालंकार पाहिजेत म्हणून किंवा धन दौलत घेऊ नका असे मी कां म्हटले माझे मलाच आश्चर्य वाटत आहे आज. कोणते तरी महाकार्य पूर्ण व्हावे या साठी अनिर्वचनीय अशी कोणती तरी शक्ती माझ्या तोंडी ते बोलून गेली असे वाटते आहे. मला कोणतेही दागदागिने नकोत. रेशमी जरीची वस्त्रे नकोत. धन दौलत नको. माझ्या डोक्यात त्या वेळे-पुरते शिरलेले अज्ञान आत्तां आत्तांच निघून गेले."

ती म्हणाली ते ऐकून अगस्त्य ऋषींना बरे वाटले

"शिल्पकार मिळाला व काम पुरे होईल. से वाटते आहे. उजाडण्याच्या सुमारास काम पुरे होईल असे म्हणतो आहे." अगस्त्य ऋषी म्हणाले.

"काय म्हणतां? उजाडतां उजाडतां त्या महाशिळेवरचे कोरीव काम संपेल म्हणतां? तो शिल्पकार मनुष्य आहे की देव?" लोपामुद्रेने चकित होऊन विचारले.

"माणूसच आणि लहान पोरगाच आहे. त्याला योग्य मजुरी कशी द्यायची? किती द्यायची, काही सुचत नाही!" अगस्त्य म्हणाले.

"आणखी उद्या भाद्रपद शुद्ध चतूर्थी नाही का? गणेश चतूर्थी ना! शिल्पकलेचा ध्यास घेऊन बसलात आणि तिथि मास सुद्धा विसरलात वाटतं!" लोपामुद्रेने विचारले.

"काय म्हणालीस? उद्या गणेशचतूर्थी म्हणतेस! गणेशाची मूर्त तयार होणार! सर्व विचित्रच दिसतं आहे!" असं अगस्त्य मुनी आश्चर्याने म्हणू लागले तेव्हां लोपामुद्रा म्हणाली–"तो शिल्पकाराचा मुलगा नाही आणि मानव ही नाही!"

पत्नी म्हणाली त्यात सत्याचा काही अंश असला पाहिजे असे अगस्त्यांना वाटले. बरीच रात्र लोटली होती. त्यांना झोप येत नव्हती. कुतूहल वाढतच होते. काय होणार हे कळत नसल्यामुळे अगस्त्य घरा-बाहेर पडलेच.

अगस्त्य महाशिळेजवळ पोचेपोचेतो. त्यांना महाशिळेजवळ जे दृश्य दिसले. ते पाहून त्यांचे सर्वांग हादरले. जागच्या जागी ते जमिनीवर बेशुद्ध होऊन पडले. शेकडों छेनी आपल्या आप कोरीव

काम करीत होत्या. विविध रंगाची विद्युत कांती लकाकत प्रकाश पाडीत होती. 'खण खण' चा आवाज सतत चालू होता. सर्व छेनी हस्तिदंती होत्या आणि विजें- सारख्या चकाकत होत्या. ते एक स्वप्न आहे की खरंच काही घडत आहे न कळल्यामुळे भ्रम झाल्यासारखं वाटून अगस्त्य अर्ध बेशुद्धावस्थेत तसेच पडून होते.

अर्धनिद्रावस्थेत पडून राहिलेल्या अगस्त्य ऋषींनी डोळे उघडून पाहिले तर तो शिल्पकार बालक त्यांना दिसला. पूर्वेकडे दिशा फाकू लागल्या होत्या.

"काय हो, महर्षी! येथे झोपेत स्वप्ने पहात पडलां आहांत? तुम्ही योगविद्येत पारंगत आणि तुम्हांला ही स्वप्ने आणि झोप कशी काय? माझं काम संपलं! चित्र- काराला येऊन पाहून जा म्हणावं, चित्रांत जे रूप आहे तसेच आले आहे की नाही पहा म्हणावं!" असं बालक शिल्पकार म्हणत असतां तेथे ताटभर मोदक, पाणी, फुलं वगैरे घेऊन लोपामुद्रा आली.

अगस्त्य ऋषी थक्क होऊन स्फटिका- सारखी चकाकणारी ती गणेश मूर्त पहात असतां बालक शिल्पकार त्यांना म्हणाला– बरं तर माझी मजुरी? मला काय द्यायचं असेल ते द्या तर!"

अगस्त्य मुनी अडखळत म्हणाले–"महा शिल्पी! तुला काही कितीही दिलं तरी पुरणार नाही. तरी चंद्राला सुताचे वस्त्र दान करतात तसं थोडं धन बाजूला काढून ठेवलं आहे, आणतो!"

बाल शिल्पकार म्हणाला–"बरं तर प्रथम, चित्र रेखाटलं त्याला काय दिलं हे सांगा पाहू! दगडावर खोदकाम करणे म्हणजे थोडे त्रासाचे असले तरी मोठी कला नव्हे. शिल्पकलेला मूळ म्हणजे चित्र रेखाटणें. चित्र काढणे मेधावी कलाकारालाच साध्य असते."

"अहो बालशिल्पाचार्य! चित्रकाराला निराळे काही देण्याची गरजच पडली नाही. ते चित्र माझ्या पत्नीनेच काढले आहे!"

असे म्हणत अगस्त्यांनी सूचनार्थ लोपामुद्रेकडे पाहिले. लोपामुद्रा कोणात्यातरी विचारात त्यावेळी गर्क झालेली होती.

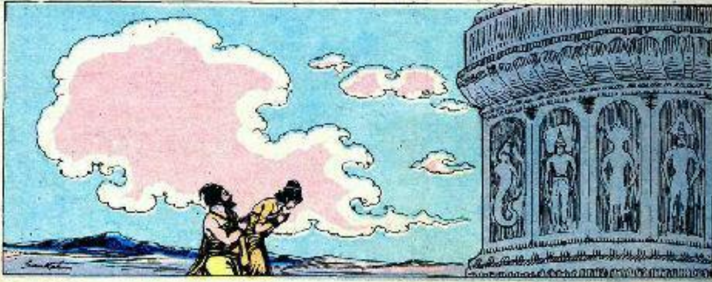
"हे काय म्हणतां मुनिवर्य! मी म्हणाल, तर एका शहराच्या निर्मितीला लागणारे धन चित्रकाराला दिले असते. इतके उत्तम रेखाचित्र आहे हे! ते धन यानाच मिळाले पाहिजे!" बालक शिल्पकार म्हणाला.

अगस्त्य लगेच चुकून म्हणाले–"खरं तर ते धन मी तिच्याचसाठी काढून बाजूला ठेवले आहे!"

बालक शिल्पकार चकित होऊन म्हणाला– "म्हणजे! ते सर्व स्त्रीधनच आहे तर! तुम्ही सांगितलेत म्हणून बरे झाले. तुम्ही दिले व मी घेतले तर किती मोठा अन्याय होणार होता? त्यातली मला कवडी देखील नको!" असे म्हणत लोपामुद्रेकडे पहात पुढे म्हणाला–"बाई! तुम्ही आपल्या हाताने मला एक मोदक द्या, मला तोच पुरे! खोदकाम केले त्यातली माझी मजुरी ब्रह्मदेवाने केव्हांच लिहून ठेवली आहे."

ते ऐकतांच लोपामुद्रेने मोदकांचे ताटच शिल्पकाराच्या समोर ठेवले आणि बाल शिल्पकाराला साष्टांग नमस्कार घालून त्याचे पाय धरले आणि म्हणाली–"विघ्नेशा, तुझ्या अनुग्रहाने आम्ही मुक्त झालो!" ती असे म्हणत असतांच तो बाल शिल्पकार अंतर्धान पावला.

अगस्त्य मुनींना झालेला भ्रम व माया नाहींशी झाली. विघ्नेश्वराच्या कला कौशल्यासमोर प्रणाम करून ते म्हणाले– "विघ्नेश्वरा! मी स्वतःला किती योगबल सिद्धीवाला आणि तपस्वी म्हणून मानीत आलो. परंतु तुझ्यासमोर अबोध बालकच ठरलो. कोणी किती मोठा झाला तरी तुझी माया त्याला कळणे शक्यच नाही!" असे म्हणत ते नमस्कार करीत, थोबाडीत मारून घेत असतां त्या शिल्पातल्या सर्व देवता गाणे गात असल्यासारख्या भासल्या "वातापि गणपतिं भजे!" आणि त्या स्वरांबरोबर निरनिराळी वाद्येही वाजू लागली.

गंधर्व राजकुमारी

[७]

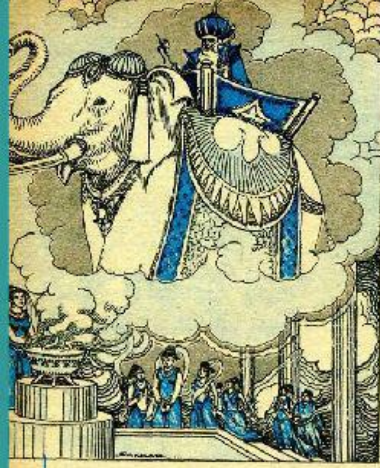
निराश होऊन घरी पोचल्यावर हसनच्या मनात तेवढ्यात एक आशेचा अंकुर फुटला. त्याला राजकन्यांची आठवण झाली. त्याने पुन्हा आईचा निरोप घेतला आणि उंटाला बोलवून तो त्यावर बसला आणि आपल्या बहिणीकडे गेला. तो इतक्या लवकर परत आलेला पाहून त्यांना तर आनंदच झाला. त्याने घडलेले सर्व वृत्त सांगितले व पत्नीच्या विरह दुःखाने रडू लागला. त्याच्या बहिणींनी त्याचे सांत्वन केले.

तो त्यांना म्हणाला–"वाक् वाक् बेटावर कसं जायचं, त्याची वाट मला सांगा. तेथे गेल्यावर चवकशी केल्यास माझा पत्ता मिळू शकेल असे माझ्या बायकोने माझ्या आईला सांगितले होते." हसनने ते सविस्तर सांगितले.

सातही बहिणी परस्परांची तोंडे पाहून मान खाली करून बसल्या. काही वेळाने त्या म्हणाल्या–"हसन, हात वर करून हाताने तुला स्वर्गाला स्पर्श करणं कदाचित शक्य होईल, परंतु वाक् वाक् द्वीपांवर जाणे तुला अशक्य आहे." हसन आशा धरून होता, ती पण आता लयाला गेली. पुन्हा दुःखाचा पगडा त्याच्यावर बसला.

प्रेमाने त्याची काळजी घेणाऱ्या राजकुमारीने त्याचे सांत्वन केले व म्हणाली– "तुला तुझी बायको व मुले भेटण्याचा योग असेल तर कोणता तरी मार्ग निघेलच हसन, आम्हीं आम्हांला शक्य होईल ते सर्व करू, स्वस्थ मात्र बसणार नाही. तू मनाला फार लावून घेऊ नकोस." तिने त्याला धीर दिला.

त्या राजकुमारींचा अब्दुल खुद्दूस नावाचा एक मामा होता. तो दरवर्षी एकदां आपल्या

भाच्यांना भेटायला येत असे. अत्यावश्यक परिस्थितीत त्याला बोलवायचं म्हणजे एका तऱ्हेची राळ विस्तवात टाकावी लागे. ती राळ मोठ्या अक्काजवळ होती. ती थोडी घेऊन विस्तवात टाकतांच सोसाट्याचा वारा सुटला. त्याचा जोर ओसरल्याबरोबर एका पांढऱ्या हत्तीवर बसून अब्दुल खुद्दूस आला. "मी येऊन एक वर्ष झालं. उद्या निघावं, असा विचार करीतच होतो; तेवढ्यात तुम्हीच बोलाविलेत. काहीतरी विशेष गोष्ट असावी. बोला, कशाला बोलाविलेत?" त्याने आपल्या भाच्यांना विचारले.

"तसं काही नाही. आम्हांला तुमच्या मदतीची थोडी गरज आहे." राजकुमारी म्हणाल्या. दिली, कोणती ती सांगा आतां?" त्याने विचारले.

त्यांनी त्याला हसनची कथा सविस्तर सांगितली व म्हणाल्या–"आमचा भाऊ हसन याला 'वाक् वाक्' द्वीपाचा मार्ग तू दाखव. तो कपाळावर हात ठेवून बराच वेळ मनातल्या मनात विचार केल्या नंतर म्हणाला–"काही उपयोग नाही. तुमच्या भावाने असाध्य असेच काम मनावर घेतले आहे. वाक् वाक् द्वीपात पोचणे त्याला शक्यच नाही."

"ही गोष्ट त्याला कळेल, अशा शब्दात त्याला समजावून सांग. नंतर आपला सल्लापण काय तो दे!" राजकुमारी म्हणाल्या.

अब्दुल खुद्दूस हसनला म्हणाला–"बाबा रे, शेंडे नक्षत्रे, ग्रह सुद्धा तुला वाक् वाक् द्वीपात घेऊन जाणे शक्य नाही. त्या बेटांवर गंधर्वांचा चक्रवर्ती निश्चित होऊन निवास करतो. त्या द्वीपांचं रक्षण सैनिक कन्यांच्या तुकड्या सतत करीत असतात. सप्तसमुद्र आणि सप्तपर्वत पार करून गेल्या शिवाय तुला तेथे पोचतां येणार नाही. तेथे पोचणें थोडक्यात अशक्य आहे! म्हणून तो विचार मनातून काढून टाक आणि आपल्या बहिणींबरोबर सुखाने रहा! नाही नाहीत्या संकटांत उडी कां घेतोस?" अशा त्याने हिताच्या चार गोष्टी सांगितल्या.

ते ऐकून हसनचे तोंड लाल झाले. मोठ्याने किंकाळी फोडून जमिनीवर बेशुद्ध होऊन पडला. त्याला त्या स्थितीत पाहून अब्दुल खुद्दूसला त्याची कीव आली. हसन शुद्धीवर आल्याबरोबर अब्दुल खुद्दूस त्याच्या खांद्यावर हात ठेवून म्हणाला–"तुला या अवस्थेत सोडून निघून जाणे मला सुद्धा पसंत नाही. काही मार्ग आहे का, पाहातो, माझ्या बरोबर येतोस का?" त्याने विचारले.

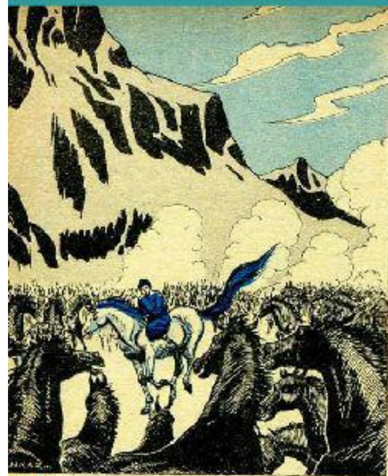
हसनला पुन्हा जिवात जीव आल्यासारखं वाटलं. एकदम उठून उडी मारली आणि त्या म्हाताऱ्याबरोबर निघाला. दोघे पांढऱ्या हत्तीवर बसले. खुद्दूसने हत्तीच्या कानात काहीतरी सांगितले. लगेच तो हत्ती आकाशात उडाला आणि विद्युत् वेगाने जाऊ लागला. ते नील पर्वतावर येऊन पोचले. नील पर्वतात एक गुहा होती व त्या गुहेला पोलादी दार होते. म्हाताऱ्याने दार ठोठावतांच निळ्या रंगाचा एक नीग्रो, एक निळ्या रंगाची तलवार व त्याच रंगाची ढाल धारण करून समोर आला. म्हाताऱ्याने क्षणार्धात त्याची ढाल तलवार हिसकावून घेतली आणि दूर फेकून दिली. लगेच त्या नीग्रोने पुन्हां ते दार पूर्वी सारखे बंद केले.

गुहेत दोघे एक मैल दूर चालून गेल्यावर त्यांना दोन दरवाजे दिसले. दोन्हींना सोन्याची कुलुपे लाविलेली होती. अब्दुल खुद्दूस एका दाराला धक्का देऊन आत शिरला. त्याच्या सांगण्याप्रमाणे हसन बाहेरच थांबला.

एका तासानंतर अब्दुल खुद्दूस एका घोड्याला घेऊन बाहेर आला. तो घोडा व त्याच्यावरचं खोगीर वगैरे निळेच होते. त्याने हसनला घोड्यावर बसून दुसरे दार उघडले. त्या दारापलीकडे निळ्या आकाशशिवाय काहीच दिसत नव्हते.

"बाबा रे, अगदी शेवटचा म्हणून विचार करून काय ते ठरव. तुला एका

मागून एक घोर धोक्यांना तोंड द्यावे लागणार आहे. आहे ना तयारी? की आपल्या बहिणीकडे परत जातोस?" त्याने हसनला विचारले.

"हजारदां मरावे लागले तरी मी त्याला तयार आहे." हसन म्हणाला.

"तुला जन्म देणाऱ्या आईचा विचार करून तरी तू मागे फिरणार नाहीस का?" म्हाताऱ्याने विचारले.

"मी माझ्या बायको व मुलांनाबरोबर घेतल्या शिवाय आईकडे परतायला तयार नाही." हसन म्हणाला.

"तर मग ठीक आहे, हसन! हे पत्र घे. तू घोड्याला चालवायची गरज नाही. त्याला वाट माहीत आहे. तो तुला काळ्या पर्वतावर उतरवील. काळ्या गुहेजवळ तू उतर आणि घोड्याला काळ्या गुहेत जाऊ दे. एक म्हातारा बाहेर येईल. तो काळाकभिन्न आहे. परंतु त्याला गुडघ्यापर्यंत लोंबणारी पांढरी दाढी आहे. त्याला सलाम करून हे पत्र दे. तो पक्ष्यांचा राजा आहे. माझ्याहून मोठा आहे. त्याच्या मदतीशिवाय तुझे काम होणे अशक्यच समज. त्याची खुशी संपादन कर." असे सांगून अब्दुल खुद्दूस गुहेत शिरला. निळा घोडा जोराने हिणहिणला आणि आकाशात उडू लागला.

अब्दुल खुद्दूसने दिलेल्या घोड्यावर हसन बसला होता. त्याने लगाम हातात धरलाच नाही. तो घोडा बाणासारखा सरळ व अतिवेगाने उडत दहा दिवसांनी दहा वर्षांत चालून जाण्याइतके अंतर कापून एक काळ्या पर्वताच्या रांगेपर्यंत पोचला. त्या पर्वतांच्या रांगा पूर्वेपासून पश्चिमेपर्यंत पसरलेल्या होत्या. निळा घोडा जोराने हिणहिणला व पर्वतांवर उतरतांच कोठून तरी काळे घोडे अकस्मात आले आणि निळ्या घोड्याला वेढा देऊन उभे राहिले. त्यांच्या मधून चालत चालत निळा घोडा एका काळ्या गुहेजवळ आला. गुहेच्या बाहेर हसनला उतरवून तो घोडा गुहेत गेला.

हसन गुहे बाहेर सुमारे एक तासभर उभा राहिल्यावर गुहेतून एक वृद्ध बाहेर आला. त्याला पाहतांच हसनला तो कोणी थोर पुरुष असावासे वाटले. तो अगदी काळा कभिन्न तर होताच, वर त्याने काळी वस्त्रे परिधान केली होती. कमरे खालपर्यंत लोंबणारी त्याची दाढी मात्र पांढरी शुभ्र होती. तो साक्षात् सुलेमानचा मुलगा अली होता.

हसन नम्रपणे त्याच्यासमोर गुडघे टेकून उभा राहिला. नंतर त्याने अब्दुल खुद्दूसने दिलेले पत्र त्याला दिले. अलीने ते पत्र घेतले आणि काही बोलल्या शिवाय गुहेत गेला.

बराच वेळ गेला. हसन अगदी निराश होत होता. तितक्यात तो वृद्ध पांढरी शुभ्र वस्त्रे परिधान करून बाहेर आला व हसनला आत यायला त्याने खूण केली. त्याने त्याला आपल्याबरोबर आत बोलावून एका मोठ्या दालनात नेले. ते दालन सर्वच्या सर्व रत्नखचितच होते. त्याच्या चारही कोपऱ्यात गालिच्यावर चार थोर विद्वान मौलवी बसलेले होते. त्यांच्या चारही बाजूंना मोठ मोठे ग्रंथ पसरलेले होते. दालनाच्या मधोमध त्या वृद्धाचे सात शिष्य बसलेले होते. ते काहीतरी लिहीत होते व वाचीत होते.

अलीने पाऊल टाकतांच सर्व उभे राहिले. तो मध्यस्थानी बसल्यावर सर्व त्याच्या चारी बाजूला बसले. तेव्हां हसनने त्या सर्वांना आपली करुण कहाणी सांगितली. नंतर त्या सर्वांनी बराच वेळ आपसात चर्चा करून त्याला मदतच द्यावी असा सल्ला दिला.

त्यांचा सल्ला ऐकून तो वृद्ध म्हणाला— "सर्व खरे आहे, परंतु वाक् वाक् द्वीपांत जाणे सोपे नाही. तिकडून परतणे त्याहून ही कठीण. योद्ध्यांच्या मुलीकडून त्याला जो त्रास होईल तो सांगायचीच गरज नाही. हा मुलगा आपल्या बायकोला कसा काय भेटणार, मला ही कळत नाही.

(क्रमशः)

थोर मनाचा मालक

विश्वास नावाच्या एका व्यापाऱ्याच्या घरी लक्ष्मण नावाचा एक मुलगा काम करीत असे. कामाला लागल्या नंतर थोड्याच दिवसात त्याने आपल्या मालकाच्या मनात तो प्रामाणिक मुलगा आहे, असा विश्वास उत्पन्न केला. व्यापाऱ्याला उधारी वसूल करण्याची कामे पुष्कळ असत. त्याने ते काम लक्ष्मणला करायला सांगितले आणि स्वत: इतर कामांत निश्चितपणे लक्ष घालू लागला.

एकदां शेजारच्या गावच्या गोपूशेट नावाच्या व्यापाऱ्याकडून एक मोठी रकम वसूल करायचे काम होते. ते पैसे वसूल करण्याचे काम विश्वासने लक्ष्मणला सांगितले.

लक्ष्मण उजाडतांच घरून निघाला आणि दुपारच्या सुमारास त्या गावी पोचला. गोपूशेटला भेटतांच त्याने लक्ष्मणला पांच हजार रुपये द्यावयाचे होते ते दिले. ते पैसे काळजीपूर्वक बांधून घेऊन लक्ष्मण परत आपल्या गावी निघाला.

त्या दोन्ही गावाच्या मध्ये एक लहानशी नदी होती. ती नदी पावसाळ्याशिवाय सर्व वर्षभर कोरडीच असे. कधी कधी डोंगरात अकाली पाऊस पडला की त्या नदीला एकाएकी मोठा पूर येत असे.

गुडघाभर पाण्यातून नदी पार करून लक्ष्मण पलीकडच्या काठावर जेमतेम पोंचला असेल, त्याला डोंगराच्या बाजूने मोठा पावसाचा व पुराचा आवाज ऐकू आला. त्याने त्या बाजूला वळून पाहिले आणि त्याला त्या बाजूने पुराचं पाणी मोठ्या लाटेसारखं धावत पुढे येत असलेले दिसले. लक्ष्मण धावत नदीच्या काठावरून दूर अंतरावर जाऊन उभा राहिला.

पाहतां पाहतां दूरवर पाणी पसरले आणि पुराच्या प्रवाहाबरोबर उपटून निघालेली झाडेझुडपेंही दिसली. दूर त्याला दोन माणसे पुरात गटांगळ्या खात वाहून जात असलेलीही दिसली. त्यांना पाहून मात्र लक्ष्मणला धास्तीच बसली.

गाव जवळ येऊ लागले तेव्हां त्याच्या मनांत एक निराळाच विचार आला, 'आपल्या जवळ यावेळी बरेच पैसे आहेत. आपण थोडेसे खोटे बोललो तर सर्व पैसे आपले होऊ शकतील!'

लक्ष्मणने जवळच्याच एका तळ्यात बुडी मारली आणि त्या ओल्याचिंब कपड्यानिशी सरळ दुकानावर गेला. त्याला पाहून व्यापाऱ्याने विचारले–"हे रे काय? झालं तरी काय? आणि हे आलेचिंब कपडे?"

लक्ष्मणने घाबऱ्या आवाजात त्याच्यावर आलेल्या प्रसंगाचे तिखटमीठ लावून वर्णन केले. म्हणाला–"मालक, मी नदी पार करून येत असतां एकाएकी पूर आला. त्यात सापडलो आणि बरेच अंतर वाहूनही गेलो. कसाबसा काठाला लागलो!"

"बापरे! नशीबच बलवत्तर, म्हणून वांचलास!" विश्वास म्हणाला.

"परंतु मालक...." म्हणत तो रडके तोंड करून गप्प उभा राहिला.

व्यापाऱ्याला कळेना की काय झालं आणि नोकराकडे आश्चर्याने पहात राहिला.

"मोठ्ठं नुकसान झालं, मालक! जीव वांचवायच्या प्रयत्नात पांच हजारांचे बांधून ठेवलेले पुडके हातातून निसटले व वाहून गेले!" लक्ष्मण म्हणाला.

विश्वासचा श्वास खालचा खाली व वरचा वर राहून गेला. पांच हजार, म्हणजे फार मोठी रक्कम! जिवावरचा प्रसंग असला की कोणालाही पैशाची फिकीर कशी असणार! म्हणाला–"जाऊ दे, झालं ते झालं! घरी जाऊन ओले कपडे बदल. काळजी करू नकोस!"

लक्ष्मण घरी निघून गेला. चार दिवस लोटल्यावर ज्याने लक्ष्मणला पांच हजार दिले होते तो गोपूशेट विश्वासच्या दुकानात आला आणि म्हणाला–"मिळाले ना पैसे?

तसे मी ओळखीच्या मुलाबरोबरच पाठविले होते म्हणा!"

त्यावेळी लक्ष्मण दुकानात नव्हता. विश्वास गोपूशेटला लक्ष्मणच्या तोंडी त्याने जे काही ऐकले होते ते सांगून म्हणाला–"तो म्हणाला त्यात काही तरी लबाडी असली पाहिजे, असे मला वाटले होते. परंतु ते क्षणभरच, कारण त्यानंतर इतरांच्या तोंडी ओढ्याला पूर आला होता हे मला कळले. ते कळले नसते तर मी त्याला त्याची मानगुटी धरून खरी गोष्ट काय ती काढून घेतली असती."

ते ऐकून गोपूशेट थक्कच झाला. लक्ष्मणला पांच हजार रुपये दिल्यानंतर तो निघाल्यावर गोपूशेट स्वतः ओढ्या पलीकडच्या गणेशपुरीला जाऊन यावे म्हणून पाठोपाठ निघाला होता. तो ओढ्या पलीकडे जाण्यासाठी ओढ्यात पाऊल टाकणार इतक्यात ओढ्याला पूर आला. त्या पूर्वीच लक्ष्मण ओढ्यापलीकडे जाऊन काठावर उभा होता. ते पाहून गोपूशेटला हायसे वाटले होते.

वस्तुस्थिति अशी असतां लक्ष्मणने आपल्या मालकाला तिखटमीठ लावून कपोलकल्पित गोष्ट सांगितली तर! विश्वासला त्याच्या नोकराने कसे फसविले हे नुसते तोंडाने सांगून मोकळे होण्याऐवजी त्याची लबाडी उघडकीला आणून देणे बरोबर होईल असा गोपूशेटने विचार केला.

त्यासाठी त्याने एक युक्ती करायचे ठरविले व विश्वासला म्हणाला–"विश्वास तू साक्षात् विश्वास आहेस. तुझ्या ऐवजी दुसरा कोणी असता तर मीच लक्ष्मणच्या हातात शंभर रुपये ठेवून त्याच्या तोंडी पांच हजार रुपये पचविले असते."

विश्वास हसून म्हणाला–"हे पहा, माझा विश्वास माझ्या नोकरावर जितका आहे, तितका विश्वास माझ्या स्नेही व्यापाऱ्यांवर व तुझ्यावर ही आहे!"

"अस्सं! तर मग मी तुझ्या नोकरापेक्षा जास्त प्रामाणिक व विश्वासपात्र आहे, हे सिद्ध करावयाचे मी ठरविलं आहे. तू आज रात्री सुमारे नऊ वाजायच्या सुमारास तुमच्या गावच्या सांबाच्या देवळातल्या जांभळाच्या झाडाखाली वेष पालटून येऊन उभा रहा. मी जासवंदीच्या झुडपात लपून उभा राहतो. काय होतं ते तू पहा!" गोपूशेट म्हणाला.

विश्वासने चकित होऊन विचारले–"हे सर्व कशासाठी रे? तू काही करणार असशील तर आधीच सांगून कां नाही टाकीत?"

"तसं सांगितलं तर कळणार नाही म्हणून! तू सांबाच्या देवळाजवळ ये मात्र. विसरू नकोस!" असे सांगून गोपूशेट निघून गेला.

त्या दिवशी रात्री काळोख पडू लागला तेव्हां तो लक्ष्मणच्या घरी गेला आणि त्याला हाक मारली. लक्ष्मणनं दार उघडले व समोर गोपूशेटला पाहून दचकला.

गोपूशेट गोड शब्दात त्याला म्हणाला– "काय रे, तुझ्यावर केवढा प्रसंग आला त्या दिवशी! मी दिलेले सर्व पैसे पुरात वाहून गेले नाही का रे?"

लक्ष्मणच्या मनातली भीती पार नाहीशी झाली. त्याने त्याला फार वाईट वाटत असल्याचे सोंग करून म्हटले–"होय हो, शेटजी! मालकाचे पैसे, एवढे तेवढे नाहीत,

बरोबर पांच हजार रुपये! मला बेताचे पोहता येत होते. पुराच्या पाण्यात थोडे हातपाय मारले आणि कसाबसा काठाला लागलो!"

गोपूशेट थोड्याशा थट्टेने हसत म्हणाले– "या सर्व गमजा माझ्याजवळ नाही चालायच्या, समजले! तुझी परीक्षा घ्यावी म्हणून मी ते बोलला होतो. ओढ्याला पूर येण्यापूर्वीच तू पलीकडच्या काठावर पोंचलेला मी स्वतःच्या डोळ्यांनी तुला पाहिला. हवं असेल तर एका दोघांना साक्षीदार म्हणूनही आणू शकेन!"

लक्ष्मणला पायापासून मस्तकापर्यंत कापरं भरल्यासारखं झालं. गोपूशेट त्याच्या-

खांद्यावर हात ठेवून म्हणाले–"मी हे सर्व तुझ्या मालकाला सांगणार नाही. त्याबद्दल त्या पांच हजारातली अर्धी रक्कम मला मिळाली पाहिजे. आहे कबूल ?"

लक्ष्मणने होकारार्थी मान हलविली आणि पैसे आणायला निघाला, तेव्हां गोपूशेट त्याला म्हणाले–"मी एका मित्राला भेटायला जातो आहे. हे पैशाचं ओझं नको. रात्री नवाच्या सुमारास सांबाच्या देवळानजीकच्या जांभळाच्या झाडाखाली मी तुझी वाट पाहातो तू तेथे येऊन पैसे आणून दे!"

लक्ष्मण रात्री नऊ वाजतां पैसे घेऊन सांबाच्या देवळात गेला. तेथे गोपूशेटने सांगितल्याप्रमाणे जांभळाच्या झाडाखाली एक माणूस बसला होता. लक्ष्मण त्याच्या जवळ जाऊन म्हणाला–"गोपूशेट, तुम्ही सांगितल्याप्रमाणे अडीच हजार आणून देतो आहे व मी वचन दिल्या प्रमाणे आलो आहे. तुम्ही सुद्धा वचन दिल्याप्रमाणे माझ्या मालकांना ही गोष्ट कळू देता कामा नये!"

ते एकल्यावर काळोखात बसलेल्या विश्वासचा स्वत:च्या कानावरच विश्वास बसेना. तो आपला राग आवरू शकला नाही व त्यानं लक्ष्मणच्या थोबाडीत अशी जोराने दिली की त्याच्या डोळ्यासमोर काजवे नाचू लागले. नंतर विश्वास म्हणाला–"काय रे, तू इतका विश्वासघात करशील असे नव्हते वाटले मला. तुला आता अटक करविली असती, परंतु तू माझ्याकडे कित्येक वर्षे काम केले आहेस म्हणून तुला क्षमा करतो. यापुढे दुकान झाडायचे व हमालकी करायची एवढेच काम तुझे राहील!"

इतका वेळ दुरून हे सर्व पहात उभे असलेले गोपूशेट पुढे आले व पैशांचं बोचकं विश्वासच्या हातांत देत म्हणाले–"उरलेले अडीच हजार मालकांना आणून दे! इतकी कमी शिक्षा तुला भोगावी लागेल असे नव्हते वाटले मला! तुझ्या मालकाचे औदार्य पाहून मी तरी थक्कच झालो!"

[७]

[राजाने सिंहासन सोडावे असा प्रजेने घोष केला. चित्रसेनाच्या मनावर त्याचा परिणाम झाला. त्याने राजवाड्याच्या मंडपावरून खाली उडी मारून प्राणत्याग केला. प्रजेने समरसेनाच्या 'जयजयकार' केला. समरसेन नरवाहनला बरोबर घेऊन ससैन्य शत्रूवर चालून जाण्याच्याहेतूने निघाला. त्यानंतर–]

शिवदत्त मंदरदेवाला पुढे सांगत होता: "सुमारे दोनतीनशे पायदळ सैन्याच्या पुढे अर्ध चंद्राकृती करून काही घोडेस्वार निघाले. शत्रूच्या घोडेस्वारांनी पायदळावर हल्ला चढवावयाचा झाला तर त्यांना प्रथम समरसेनाच्या घोडेस्वारांबरोबर चार हात करावे लागणार होते नाही का?" "होय तर, म्हणजे समरसेनाने तसा व्यूहच रचला होता म्हणावयांचा." मंदरदेव हसत म्हणाला.

"समरसेनाने टाकलेला हा पवित्रा शत्रूने रचलेले सर्व बेत विसकटून टाकायला पुरेसा होता. त्याचे सैन्य हळू हळू पुढे येत होते. शत्रूला अर्थातच त्याची दहशत बसली व त्याने पाय मागे घ्यायला सुरवात केली.

एकाएकी समरसेनाच्या बिनीच्या तुकडीने शिंग फुंकले आणि त्या पाठोपाठ जयजयकार सुरू झाला. त्याच्या घोडेस्वारांनी अत्यंत वेगाने हल्ला चढविला. त्याला

शत्रूच्या घोडेस्वारांनी धैर्याने तोंड दिले. त्यावेळी भाले व तलवारींचा परस्परांवर झालेला हल्ला म्हणजे सामान्य नव्हता. ती चकमक वर्णनातीत होती.

चारपांच मिनिटांतच शत्रूला पाय रोवून युद्ध करणे अशक्य झाले व ते वाट फुटेल तिकडे पळू लागले. त्याच वेळी पायदळ सैन्य शत्रूवर तुटून पडले. विजयोत्साहाने समरसेनाचे घोडेस्वार आपल्या भाल्यांनी शत्रूच्या पायदळ सैन्यावर हल्ला करायला सरसावले. कोठे पळायला सुद्धा जागा नाहीशी पाहून पायदळ सैन्य जिवावर उदार होऊन लढू लागले.

विजयलक्ष्मी समरसेनाच्या गळ्यात हार घालणार असे मला वाटू लागले या युद्धामुळे शत्रूचा विमोड होऊन राज्यात कायमची शांतता नांदू लागेल, असा विश्वास माझ्या मनात उत्पन्न होऊ लागला. तो शुभ दिवस ज्या दिवशी उगवेल त्या दिवसापासून नरवाहन मिश्राच्या कुटिल नीतीमुळे दुःखी झालेली प्रजा सुखी होईल व कुंडलिनी द्वीपात कोणालाही कष्ट किंवा त्रास होणार नाही.

मी अशा तऱ्हेने विचार करीत उभा असतां शत्रुसैन्य हाहाकार करीत वाट फुटेल तिकडे पळत असलेले दिसले. पाठ दाखवून पळून जात असलेल्या त्या शत्रुसैन्यावर आमचे घोडेस्वार भाल्यांचा वार करून त्यांना पळवीत होते व शक्य होईल तितक्यांना ठार करीत होते. इकडे आमच्या पायदळ सैन्यातले जे घायाळ झाले होते त्यांना मलमपट्टी लावून त्यांची सेवा शुश्रूषा करण्यात आमचे सैनिक मदत करीत होते. काही सैनिक जवळच्या ओढ्यावर जाऊन आपली तहान भागवीत होते.

तेव्हां मी बुरुजावरून खाली उतरून राजधानीचे सिंहद्वार उघडण्याचा विचार केला. विजयोत्सहाने परत येणाऱ्या समरसेनाचे व त्याच्या अनुयायांचे आनंदाने स्वागत करावे असे मी ठरविले. परंतु मी बुरुजावरून जेमतेम खाली उतरलो असेन नसेन, सैन्यात जयजयकार होण्याऐवजी हाहाकार उडाल्याचा आवाज ऐकू आला.

मी क्षणभर थक्क होऊन जागच्या जागी स्तब्ध उभा राहलो. युद्धभूमीपासून थोड्याशा उंच जागेवर चारी बाजूचे सैनिक जमा होऊ लागले. हे सर्व काय चाललं आहे या विचारात मी असतां दहा घोडेस्वार किल्ल्याच्या दिशेने भरधाव येत असलेले मला दिसले.

मी तर काळजीतच पडलो. वाटलं होते तसे नसून काही तरी प्रतिकूल घडले असावे असा संशय माझ्या मनात आला. ते दहा घोडेस्वार किल्ल्याच्या दिशेने येत आहेत ते काही तरी विशेष निरोप घेऊन येत असावेत असे मला वाटले. मी घाईघाईने बुरुजावरून खाली उतरून आलो. घोड्यावर बसून बरोबरच्या अनुयायांसह किल्ल्याचे दार उघडण्यासाठी धावलो. परंतु आत शिरतांच ते दहाचे दहा घोडेस्वार

"नरवाहन मिश्र की जय" असा जयजयकार करू लागले.

तर मग काही तरी फितूरी झाली असली पाहिजे हे मी ओळखले. "बंडखोरांवर हल्ला करा, त्यांच्या माना उडवा!" असे ओरडत मी त्या बंडखोरांवर चालून गेलो व दोघांना लोळविले. माझ्या अनुयायांनी सुद्धा आपापल्या घोडयांना प्रोत्साहन दिले आणि शत्रूवर तुटून पडले.

गल्लोगल्ल्यांतून नेमलेले सैनिक आणि आयुध धारण करून सज्ज असलेले नागरिक जागच्या जागी किंकर्तव्य विमूढ स्थितीत उभे राहिले. त्याच वेळी सैनिकांपैकी काही जणांनी "नरवाहन महाराजांचा जय असो!" असा जयघोष केला. आणि पुढे सरसावले.

जी प्रजा सशस्त्र होती तिच्यात खळबळ उडाल्यासारखी दिसली. त्यातली काही तरुण मंडळी "समरसेन की जय" असा जयघोष करीत बंडखोर सैन्यावर तुटून पडली-

त्या सर्व गोंधळाला युद्ध म्हणणे सयुक्तिक होणार नाही. आयुधधारी प्रत्येक तरुणाचा दुसरा सशस्त्र सैनिक किंवा प्रजा शत्रू होता. कोणी खड्गधारी कोण्या शेजाऱ्याशी युद्ध करू लागला तर तो त्याच मित्र आहे की शत्रू हे कळायलाही मार्ग नव्हता. काही जण समरसेनाचा तर काही जण नरवाहनाचा जयजयकार करीत होते. त्या गडबडीत कोणाच्या तोंडून कोणाचा जयजयकार येत होता हे स्पष्टपणे कळतच नव्हते. म्हणून शत्रू कोण व मित्र कोण हे कळणे अशक्य होते.

मी युद्ध करीतच आपल्या अनुयायांसह हळू हळू बालेकिल्ल्याच्या दारापर्यंत आलो, द्वारपालकांनी मला पाहताच दारे उघडली व मी आत पाऊल टाकताच दारे बंद करून घेतली. अशा तऱ्हेने मी त्या गोंधळलेल्या परिस्थितीतून बाहेर पडलो व बालेकिल्ल्यात आलो.

बाहेर गल्ल्याबोळातून चकमकी झडतच होत्या. सैन्यातले काही लोक समरसेनाच्या बाजूचे होते व बरेचसे नरवाहनाच्या बाजूचे. तरी त्या युद्धात कोण विजयी होत आहे, हे प्रत्यक्ष जाऊन पाहिल्याशिवाय कळणे अशक्य होते. म्हणून मी माझ्या अनुयायांपैकी एकाला चोरवाटेने बाहेर पाठविले व युद्धभूमीवर काय होत आहे, पाहून यायला सांगितले. तर आतां यापुढे राजधानीतल्या नरवाहनाच्या अनुयायांचा पुढला कार्यक्रम काय आहे हे पाहाणे आवश्यक होते. ते त्यांना विरोध करणाऱ्याला ठार करून सरळ बालेकिल्ल्याकडे येऊन तो बळकावण्याच्या विचारात असल्याचे दिसले. मी मात्र आपली सर्व शक्ती पणाला लावून आपल्या अनुयायांसह बालेकिल्ल्याचं रक्षण करायचे ठरविले. माझे मोजके अनुयायी आणि बालेकिल्ल्यातील चाळीस-पन्नास सैनिक मिळून बालेकिल्ल्याचं रक्षण करणे म्हणजे थट्टा नव्हती. अशा परिस्थितीत एकच मार्ग होता. पूर्वी हिंस्रपशूंना शिकारखान्यातून मोकळे करून बाहेरच्या प्रजेवर सोडावे असे ठरविले होते तसे करणे.

एक तास जेमतेम लोटला. बाहेरच्या रस्त्याबोळांतून युद्ध चालूच होते. मी चोरवाटेने पाठविलेला अनुयायी परतला होता. त्याने आणलेली बातमी ऐकल्यावर माझ्या हृदयाला धक्काच बसला.

शत्रूशी चालू असलेल्या युद्धात समरसेनाला बरेच लागले होते. नरवाहनाने स्वतः सेनापतित्व आपल्या हाती घेऊन तोच कुंडलिनी द्वीपाचा राजा झाला असल्याचे जाहीर केले होते.

ती बातमी जाहीर करण्यासाठी त्याचे काही अनुयायी राजधानीत शिरले होते.

"समरसेन कोठे आहे? तो शुद्धीवर आहे का, बोलण्याच्या स्थितीत आहे का?" मी बातमी आणणाऱ्या अनुयायाला विचारले.

"ते चांगले जखमी झाले आहेत. आतां आहेत की आणखी काही वेळाने नाहीत, अशी आहे त्यांची परिस्थिती. ते ओळखूनच नरवाहनाने स्वतःला प्रथम सेनापती व

नंतर कुंडलिनीचा राजा असल्याचे जाहीर केले. सैन्यातले तुकडयांचे नायक त्याच्याच बाजूने असल्याचे दिसले." शिवदत्ताचा अनुयायी म्हणाला.

तर आता परिस्थिती आपल्या हातातून निसटल्याचे मी स्पष्टपणे ओळखले. काही वेळाने नरवाहन स्वत: ससैन्य राजधानीवर चालून येईल. त्याला तोंड देण्याची शक्ती कोणाच्यात यावेळी तरी नाही. त्याचा माझ्यावर केवढा राग होता व तो माझा किती द्वेष करीत होता ते मला माहीत नव्हते असेंही नाही. या सर्व दृष्टीने विचार करून साध्य होईल तितक्या लवकर किल्ला सोडून चोरवाटेने आपल्या अनुयायांसह निघून जाणे बरोबर होईल असा मी विचार केला.

मी आपल्या सर्व अनुयायांना एकत्र केले. त्यांना परिस्थिती समजावून सांगितली. मी सुचविलेला सल्ला सर्वांना मान्य होता.

आता कोणत्याही प्रकारची चाहूल न देतां चोरवाटेने सर्वांनी बाहेर निसटणे एवढेच बाकी होते. किल्ल्यातून बाहेर पळून जायला चोरवाट आहे ही गोष्ट नरवाहनला माहीत नव्हती असे नाही. म्हणून आणखी जास्तच सावधगिरी बाळगणे आवश्यक होते.

आपल्या सव अनुयायाना सावध करून मी त्यांना राजवाडयात नेण्यासाठी पुढे निघालो. मी थोडा आत गेलो असेन, बाहेरच्या दारातून ओरडा ऐकू आला. मी नुसते वळून पाहिले तर नरवाहनाच्या बाजूचे काही सैनिक दाराला लावलेले लोखंडी खिळे मोठमोठया ओणक्यांनी ठोकीत होते व दार तोडण्याच्या प्रयत्नात असल्याचे दिसले.

मला लगेच एक उपाय सुचला. पूर्वी केले होते तसेच करावयाचे. पिंजऱ्यात कोंडलेल्या क्रूर वाघ सिंह वगैरे जनावरांना सोडायला मी शिकारखान्याच्या अधिकाऱ्यांना आज्ञा केली. तो माझ्याकडे पाहून हंसत

म्हणाला–" शिवदत्ता! तुझे शत्रू कोण आहेत हे मला माहीत नाही, परंतु ते मात्र तुझ्याहून जास्त हुशार आहेत एवढे खरे! एका तासापूर्वी जनावरांना खायला प्यायला घातलं आहे की नाही, याची पाहाणी करायला मी पिंजऱ्यांच्याजवळ गेलो होतो. परंतु पिंजऱ्यात पाहून मी आश्चर्यचकितच झालो. त्यातली अर्धी-अधिक जनावरे मेलेली होती. काही जमिनीवर तडफडत होती."

मी उलट काही उत्तर न देतां धावत पिंजऱ्यांजवळ गेलो. शिकारखान्याचा अधिकारी म्हणाला त्यात खोटे काहीच नव्हते. तर मग सिंहावाघांना विष घातले ते शिकारखान्याच्या याच अधिकाऱ्याने तर नाही, की आणखी कोणी नरवाहनाच्या अनुयायाने घातले? खरेखोटे काय याची चवकशी करायला माझ्याजवळ सवड कोठे होती? कारण माझ्याजवळ वेळ थोडाच उरला होता. म्हणून मी शिकारखान्याच्या अधिकाऱ्याच्या मुसक्या बांधून जाणेच श्रेयस्कर असा विचार करून त्याचे दोन्ही हात पाठीमागे वळवून ते बांधून ठेवले व त्याला एका खोलीत कोंडून ठेवून मी चोरवाटेच्या बाजूला धावलो.

ती चोरवाट चित्रसेन महाराजांच्या झोपायच्या खोलीतून होती. तेथून एक चिंचोळी भुयारातली वाट निघून किल्ल्या-बाहेरच्या खंदकाच्या खालून जाऊन एका कोसावरच्या जंगलात एका मोठ्या झाडाच्या ढोलीतून बाहेर निघत होती.

मी आपल्या अनुयायांसह चित्रसेन महाराजांच्या झोपायच्या खोलीत आलो तेव्हां मला त्या महाराजांच्या भौतिक देहाची आठवण झाली. त्यांचा दहन संस्कारही झाला नव्हता व त्यांचं प्रेत कोणत्या तरी दालनात पडून होते. त्यांची राज्यव्यवस्था आणि मृत्यू म्हणजे एक शोकांतिकाच होती.

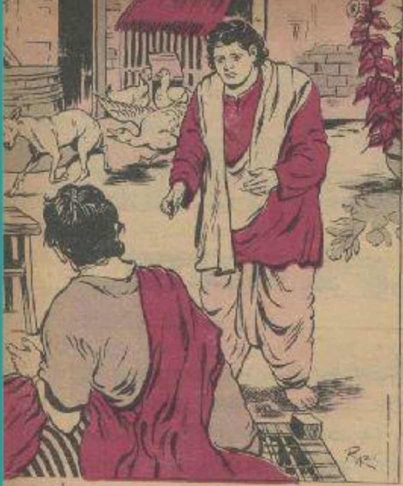
मी चोरवाटेचे दार उघडून समोर पाहिले. काळोख, व दाट काळोखाशिवाय काही दिसत नव्हते. (क्रमशः)

हेवा

विक्रमादित्याने आपला हट्ट सोडला नाही. तो झाडाजवळ गेला, प्रेत खांद्यावर काढून घेतले आणि नेहमीप्रमाणे मौन होऊन स्मशानाच्या दिशेने चालू लागला. तेव्हां प्रेतात बसलेला वेताळ त्याला म्हणाला–" राजा, तुला या मध्य रात्रीच्या वेळी इतके श्रम करीत असलेला पाहून अशा व्यक्तीचा स्वभाव दैववशात असा कां झाला असावा, असा संशय मनात येतो. हे जग म्हणजे हेवा आणि द्वेष यांचे आगर आहे. दीन स्थितीत असलेल्या गोरगरिबांची ज्यांना कीव येते, त्यांचा गौरव आदर सत्कार कोणी करीत नाही. नागेश नावाच्या अत्यंत सामान्य स्थितीतल्या माणसाला प्रथम सहाय्य करून पुढे त्याच्याशी हेवा करू लागलेल्या लोकांची कथा मी तुला सांगतो. लक्ष देऊन ऐक!" असे सांगून वेताळ गोष्ट सांगू लागला.

सुमारे वीस वष वयाचा नागेश फक्त अंगावरच्या कपड्यानिशी वीरपूर गावी आला. त्याला विठोबा नावाच्या एका शेतकऱ्याने सुरवातीलाच आश्रय दिला. त्याच्या शिफारशीवरून गावातल्या पोलीस पाटलाने नागेशला चार एकर जमीन खंडाने दिली.

नागेश, आपल्या शेताच्या कामाबरोबर गावातल्या, लोकांना त्याला होईल ती मदत करीत असे. अशा तऱ्हेने दोन वर्षात त्याने स्वतःच्या मालकीची दोन एकर जमीन करून घेतली. विठोबाने नागेशची पाठ थोपटली. विठोबाजवळ दहा एकर कोरडवाहू जमीन होती.

काही काळ लोटल्यावर त्या गावच्या रघुजी पाटलाने नागेशचा स्वभाव वागणूक वगैरे पाहून विचार केला की त्याला आपला जांवई करून घ्यावे. रघुजीकडे पंचवीस एकर पाण्याखालची जमीन होती आणि दहा एकर जमिनीत फळ झाडांची बाग होती. त्याला एकुलती एक मुलगी होती. नागेशची हुशारी व कर्तबगारी रघुजीने स्वतः पाहिली होती, म्हणून त्यालाच जांवई करून घ्यायचा विचार केला.

नागेशने त्या बाबतीत विठोबाचा सल्ला घेतला. हे लग्न झालं तर नागेश आपल्याहून जास्त श्रीमंत होईल असे वाटून तो नागेशला म्हणाला–"घरजांवई होऊन जिणं हे पुरुषाला लाजिरवाणे आहे, असे आपले मला वाटते. म्हणून विचार कर, बाबा! मला तर हे लग्न मुळीच आवडणार नाही!"

नागेशने ती गोष्ट नम्रपणे रघुजीला सांगितली. रघुजी शांतपणे म्हणाला–"नागेश, माझी मुलगी लक्ष्मीच तुझ्याशी लग्न करायचे म्हणाली. तू घर जांवई होऊन रहायचं कारणच नाही. मी आपली सर्व इस्टेट तुझ्या नावी लिहून देतो. तू म्हणशील तसे आम्ही नवरा बायको तुझ्याजवळ आपले म्हातारपण काढू!"

नागेश त्या गोष्टीस कबूल झाला. त्याचं लक्ष्मीशी थाटामाटाने लग्न झालं. त्या दिवसापासून विठोबाने नागेशशी बोलणे सोडले. नागेशला त्याबद्दल फार वाईट वाटले व तो एके दिवशी विठोबाला भेटायला त्याच्या घरी गेला व म्हणाला–"माझ्या हातून काही चूक झाली असेल तर मला क्षमा करा! मी आज या स्थितीपर्यंत पोहाचू शकलो याला कारण सर्वस्वी तुम्हीच आहा! तुमचा हात पाठीवर नसेल तर मी एक क्षणभरही या गावात राहू शकणार नाही!"

विठोबा नागेशाचा तो नम्रपणा पाहून नरमले व म्हणाले–"तू माझे उपकार विसरला नाहीस तर, तुझी नित्य उन्नती होत राहो!" असा आशीर्वाद दिला.

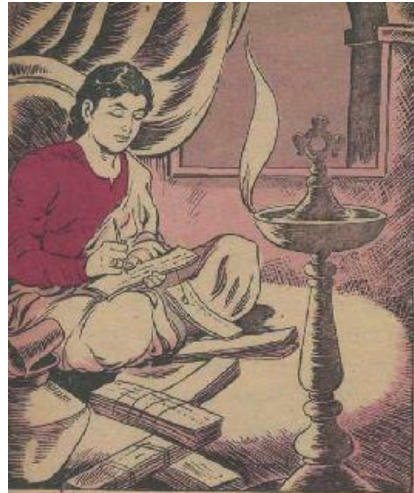
त्या वर्षी वेळेवर पाऊस न पडल्यामुळे पिके नष्ट झाली. नागेशने वेळीच काळजी घेऊन आवश्यक तजवीज केल्यामुळे त्याच्या शेतातली पिके चांगली निघाली. विठोबाची शेते नष्ट झाल्या कारणाने त्याला नागेशचा हेवा वाटू लागला.

नागेशला ते कळले व तो एके दिवशी विठोबाला भेटायला त्याच्या घरी गेला.

"नागेश, तुझे हे सर्व मला मुळीच आवडलं नाही, बघ! मी स्पष्टच सांगतो! शेतीभातीत तू मोठी कर्तबगारी दाखविली आहेस. परंतु तू स्वार्थी आहेस. शेतीभातीती सर्व गुपिते मी तुला उघड समजावून सांगितली. तू मात्र मला काहीच कळू दिले नाहीस!" विठोबा थोडे रागानेच हे म्हणाले.

नागेश नम्रपणे म्हणाला–"माझ्या शेतात चांगली पिके आली, त्यात माझे मोठेपण

असे काहीच नाही. हे सर्व तुमच्या आशीर्वादाचं फळ आहे. अदृष्ट अनुकूल होते, एवढेच म्हणावयाचे!"

ते उत्तर ऐकून विठोबाला बरं वाटलं व त्यांचा सर्व राग ओसरला. त्यानंतर ते नागेशशी पूर्वीसारखेच मोकळेपणी बोलू लागले. तरी त्यांना मनात वाटे की नागेशने रात्रंदिवस शेतीभातीचा विचार सोडून दुसरं काही केलं नाही तर काही दिवसांनी नागेश सर्व गावच विकत घेईल!

एकदां ते नागेशला म्हणाले–"नागेश, तू बरेच काही मिळविले आहेस, आतां रात्रंदिवस इतकी मेहनत कशाला करतोस? तू आपली दृष्टी या पुढे साहित्य व कला यांकडे वळविली पाहिजेस. तसा तू स्वतःच हुशार आहेस. तू थोडा प्रयत्न केलास तर थोड्याच दिवसांत तुझं नाव देशभर होईल."

नागेशला काव्यकवितेची फार आवड होती. त्याने काही काळ काव्यपठनाकडे व नंतर काव्य लेखनाकडे लावला. त्याने आपली कविता आपल्या गावकरी मंडळींना म्हणून दाखविली व त्यांच्याकडून शाबासकीही मिळविली. एका विद्वानाने मात्र त्यात पुष्कळ काव्यदोष असल्याचे दाखवून त्याची थट्टाही उडविली. गावकरी मंडळीही हंसली. परंतु नागेशला मनातल्या मनांत आनंदच झाला. कारण त्याला वाटले की चुकांची दुरुस्ती केली तर त्याही क्षेत्रात त्याला यश मिळेल. म्हणून तो त्या विद्वानाकडे गेला व म्हणाला–"हे पहा, तुम्ही माझ्या कवितेची थट्टा केली म्हणून मला राग आला नाही. मी तुम्हांला तुम्ही मागाल तेवढे पैसे देतो, माझ्या चुका दाखवा. माझी भाषा व काव्य सुधारून द्या."

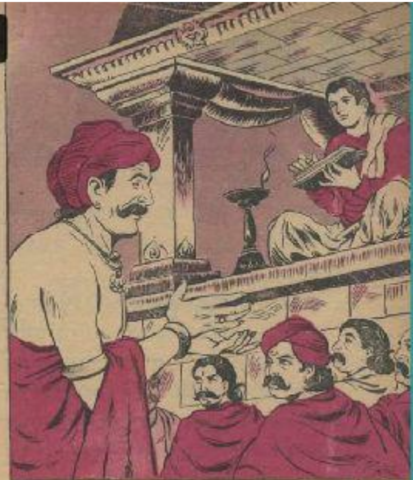
त्याने नागेशला प्रोत्साहन देण्याऐवजी त्याच्या उत्साहावर विरजण घालण्याचा प्रयत्न केला. म्हणाला–"काव्य हे उपजत यावे लागते. पांडित्य संपादन केल्याने काव्य येत नसते."

नागेश निरुत्साहित न होता त्याच्याकडे पुन्हां पुन्हां जाऊ लागला. त्याने भाषा चांगली शिकून घेतली व मोठमोठ्या कवींची काव्ये वाचून काव्यवैशिष्टये शिकून घेतली.

वर्षभर व्यर्थ न घालवितां त्याने एक काव्य लिहून काढले व त्याच पंडिताला नेऊन दाखविले. तो पंडित काव्य वाचून म्हणाला–"आतां तुझ्या भाषेत कोठेही चूक नाही, तेवढ्याने हे काव्य होऊ शकणार नाही."

तेवढ्यावर मनाचे समाधान करून घेऊन नागेशने आपली कविता ग्रामस्थांना वाचून दाखविली. तेव्हां एक विचित्र गोष्ट घडली. वेष पालटून त्या देशाचा राजा त्या गावी आला होता. त्याने ग्रामस्थांबरोबर बसून ते काव्य ऐकले. त्याला ते काव्य फार आवडले. आपली ओळख प्रगटपणे सांगून राजा म्हणाला–"संस्कृत काव्यांचे भाषांतर करून काव्यें लिहिण्याचे काम कित्येक कवी करतात, परंतु एक नवा विषय घेऊन काव्य रचना ही प्रथमच मी पाहातो आहे! जर नागेश राजधानीत आला तर मी त्याचा योग्य तो सत्कार करीन."

ते ऐकून पुष्कळ लोक चकित झाले. परंतु त्या पंडिताने व विठोबाने मात्र नागेशाशी बोलायचे सुद्धा सोडले. परंतु नागेश त्यांच्या घरी जाऊन त्यांना म्हणाला–

"हे सर्व तुमच्या आशीर्वादामुळेच तर साध्य होऊ शकले." तेव्हां त्यांच्या मनाचे समाधान झाले.

नागेश राजधानीत जातेवेळी आपल्याबरोबर त्या पंडिताला व विठोबाला घेऊन गेला. नागेशाने त्या दोघांच्या आशीर्वादानेच ते काव्य तो लिहू शकला असे सांगितल्यावर राजाने त्यांचाही योग्य सत्कार केला. नागेशामुळे त्यांचा सत्कार राजदरबारी झाला याबद्दल दोघेंही खूष झाले व त्या दिवसापासून नागेशाचे दोष काढायचे त्यांनी सोडून दिले. त्यांच्या मनातला हेवाही नाहीसा झाला व ते नागेशाच्या सद्‌गुणांची मनःपूर्वक प्रशंसा करू

लागला. परंतु एके दिवशी नागेश बायकोला म्हणाला–"आतां या गावात फार दिवस आपल्याला राहता येणे शक्य नाही. दुसऱ्या गावी गेलेंच पाहिजे. सर्व इस्टेट विकून टाकावी म्हणतो."

त्याची बायको आश्चर्यचकित झाली. तिच्या तोंडावाटे एकही शब्द उमटला नाही.

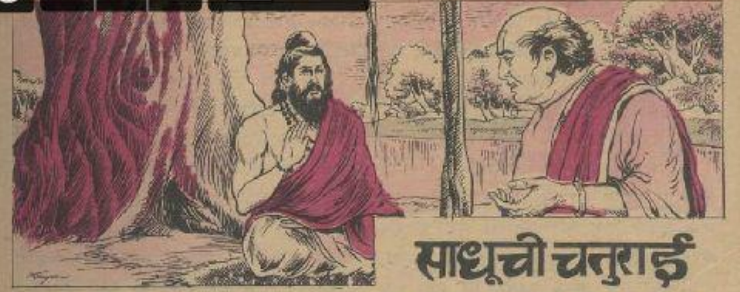
येथवर कथा सांगून वेताळ म्हणाला–"राजा, नागेशाचे हे वागणे विचित्र आणि निरर्थक नाही का? त्याचा आदर गावात वाढला होता नाही का? त्याला गाव सोडायचेच होते तर लोक हेवा करीत तेव्हां सोडायचे होते. आतां तो विचार त्याच्या मनात कां आला? या शंकांचे समाधान-कारक उत्तर माहीत असून तू दिले नाहीस तर तुझ्या डोक्याची शंभर शकले होऊन तुझ्याच पायांवर लोळू लागतील."

विक्रमादित्य म्हणाला–"नागेशासारखी प्रतिभा व कर्तृत्व फार थोड्या व्यक्तींत असते. प्रवाहाच्या दिशेने पोहोत जाऊन कोणी नदी पार करू शकेल, परंतु विरोधाला तोंड देऊन जगात नाव मिळविण्यात खरे थोरपण आहे. तसे विरोध किंवा संघर्ष रहित जीवन घालविण्यात खऱ्या प्रतिभा-वानाला आनंद वाटत नाही. विठोबा व पंडित दोघांनी त्याचे दोष दाखविले व हेवा केला, म्हणून तर नागेश जास्त उत्सा-हाने आपलं वैशिष्टय दाखविण्यासाठी झटला. हेवा करणारे नसतांना दोष दाख-विणारे नसताना त्याला उन्नती कुंठेल की काय, साहजिकच वाटले त्याने हेवा करणाऱ्यांचेच उपकार असल्याचे सांगून त्यांची मर्जी संपादन केली. गावात त्याच्याशी चढाओढ करू शकतील असे लोकही नव्हते. त्या शिवाय उन्नती होणे शक्य नाही असे त्याला वाटले असावे. म्हणून त्याने इतर कोठे जाण्याचा विचार केला असावा."

अशा तऱ्हेने राजाचे मौन भंग होताच वेताळ प्रेतासह अदृश्य झाला आणि पुन्हा झाडाला जाऊन लोंबकळू लागला.

(कल्पित)

साधूची चतुराई

एका गावी लखूशेट व रघूशेट नावाचे दोघे व्यापारी रहात होते. धंद्यात दोघांमध्ये जी सहज चढाओढ होई तिचा परिणाम परस्परांशी वैर वाढण्यात झाला.

एकदां गावाच्या तळ्याकाठच्या वडा-खाली एक साधू येऊन राहू लागला. गाव-करी त्याच्या दर्शनास जाऊ लागले व स्वतःचे सुखदुःख निवेदन करून त्या साधूचा सल्ला घेऊ लागले. साधू त्यांना मंत्रवलेले भस्म, ताईत वगैरे देत असे. त्यामुळे बऱ्याच लोकांना फायदाच झाला.

एके दिवशी संध्याकाळच्या सुमारास लखूशेट त्या साधूच्या दर्शनास गेला.

त्याला पाहून साधूने त्याला विचारले–"कायरे बाबा, तुला कसला त्रास आहे? शारीरिक त्रास आहे की मानसिक?"

लखूशेट म्हणाला–"स्वामी, मला तसला कोणताही त्रास नाही. एक दुष्ट माणूस माझ्या राशीशी लागला आहे. माझी भूक तहान उडाली आहे. मला शांतपणे झोपही लागत नाही! ती व्यक्ती म्हणजे माझ्याच सारखा रघुशेट नावाचा व्यापारी आहे. दुष्ट व्यक्तीचे नुकसान व्हावे असं काही केले [illegible] गैर होईल, असे म्हणतां येईल का?" लखुशेटने विचारले.

साधूला लखूशेट म्हणाला त्याचा अर्थच कळला नाही. "तुला जे काही सांगायचे आहे ते सरळ व स्पष्ट सांग! बाबारे, मी तुझे गुपित कधी बोलणार नाही!"

"या गावात रघुशेट नावाचा आणखी एक व्यापारी आहे. तो भयंकर दुष्ट आहे. त्याचा सर्व तऱ्हेने नाश होईल असा एखादा मंत्र द्या!" लखूशेट म्हणाला.

सन्यासी क्षणभर स्तब्ध व अवाक राहल्यावर म्हणाला–"तू कधी इच्छा करू नये अशी एक इच्छा करीत आहेस.

परंतु दुसरा दुष्ट आहे, असे तू म्हणतो आहेस म्हणून हरकत नाही. समज, त्या रघुशेटचे एक हजार रुपयांचं नुकसान झालं तर तुझ्या मनाचं समाधान होईल का?" साधूने विचारले.

"हजार रुपयांचं नुकसान म्हणता! तेवढं नुकसान झालं तर ते मी कदाचित सहन करू शकेन एक वेळ, त्याची तर कंबरच मोडून जाईल." लखुशेट आनंदाने म्हणाला.

"तर मग आज रात्री मी एक मंत्र म्हणून एक तंत्र तयार करतो. त्यासाठी एक हजार रुपये खर्च होतील!" साधू म्हणाला.

लखूशेट लगेच धावत घरी गेला आणि एक हजार रुपये घेऊन आला. त्याने ते रुपये संन्याश्याला दिले. संन्याश्याने दुसऱ्या दिवशी उजाडताच यायला त्याला सांगितले.

रात्री एक प्रहर रात्र उलटल्यावर रघुशेट संन्याश्याच्या कडे आला. त्याने त्याचा प्रतिस्पर्धी व्यापारी लखूशेट किती दुष्ट आहे ते त्या संन्याश्याला सांगितले व त्याचे चांगले मोठे नुकसान होईल असा एखादा मंत्रोपदेश करायला सांगितले.

"हे मंत्र फार घातक आहेत बरं का, यांचा उच्चार करताना एखादी चूक झाली की त्याचा परिणाम उलटा मंत्र म्हणणाऱ्यांच्या कपाळावरच येऊन आदळतो. म्हणून मी स्वतःच एक तंत्र तयार करून तुला देतो. लखूशेटचं नक्कीच मोठं नुकसान होईल. तो मंत्र म्हणून ते तंत्र तयार करून द्यायला एक हजार रुपयांचा खर्च होईल.

रघूशेटने एक हजार रुपये साधूला दिले. संन्याश्याने तंत्र घेऊन जायला दुसऱ्या दिवशी सूर्योदयाच्या वेळी यायला सांगितले.

दोघे व्यापारी दुसऱ्या दिवशी सूर्योदयाच्या वेळी वडाच्या पाराजवळ येऊन आश्चर्यचकित झाले. तेथे तो संन्यासी नव्हता. झाडाच्या बुंधाला एक चिट्ठी लोंबत होती. चिट्ठीत लिहिलेला मजकूर असा. "मी आणखी कोठे तरी जात आहे. तुमच्या दोघांच्या इच्छा पूर्ण झाल्या म्हणून मी तुम्हांला तंत्र द्यायची गरज नाही!"

फायद्याचा व्यवहार

राजापूर नावाच्या गावात रामू आणि सोमू नावाचे दोन शेतकरी रहात होते. त्या दोघांच्यात खूप सलोख्याचे संबंध होते. परंतु एके दिवशी शेताच्या विभागणीवरून दोघांची भांडणे होऊन दोघे एकमेकांचे वैरी बनले. रामूने कोणत्यातरी कारणाने सोमूला ठोकून काढायचा निर्णय घेतला.

त्याच गावात दौलत नावाचा पहेलवान रहात होता. रामूने त्याच्या हातात दोनशे रुपये देऊन त्याला मारहाण करण्यास सांगितले.

त्या दिवशी संध्याकाळी शेजारच्या गावांहून परत येत असतांना रामूला दौलतने खूप मारले. रामू किंचाळत ओरडत म्हणाला–"अरे दौलत, हा बरोबरी अन्याय आहे. सोमूला मारण्याकरिता मी तुला दोनशे रुपये दिले, परंतु उलट तू मलाच मारहाण केलीस?"

दौलत मोठमोठ्याने हसत म्हणाला–"तुझा व्यवहार माझ्या बरोबर चांगला झाला नाही. सोमूनी मला त्याकरिता चारशे रुपये दिले. हे घे तुझे दोनशे रुपये." असे म्हणत, दौलत रामूच्या हातात दोनशे रुपये ठेवून निघून गेला.

शिव्या की शाप

एका गावात एक सावकार रहात होता. तो एक नंबरचा लुच्चा होता. त्यामुळे त्याला देव दिसत नसत, परंतु भूते-खेते मात्र नेहमी दिसत असत. भुतांना पाहून चांगली माणसे घाबरत, परंतु धूर्त लोक घाबरत नसत.

त्याच गावातील एका गरीब बाईला सावकाराने कर्ज दिले. त्या बाईला सहा मुले होती. तिचा नवरा अचानक मेला. बाईला कोणतीही मिळकत नव्हती. तिने सावकाराकडे दोन वर्षापूर्वी तीस रुपये घेऊन आपले घर गहाण ठेवले होते. दुसऱ्या वर्षी तिला आपले जुने कर्ज तर फेडता आलेच नाही, उलट आणखी पंधरा रुपये कर्ज काढावे लागले. सावकाराने त्या उधारीवर व्याज घेण्यास सुरवात केली. सर्व व्याजाची रक्कम एकूण शंभर रुपयांच्या वर झाली. त्या गरीब बाईच्या घराची किमत पण शंभर रुपयांच्या पेक्षा जास्त होती, तेव्हा त्या सावकाराच्या मनात एक दुष्ट विचार आला, त्या बाईला घर खाली करण्यास सांगून त्या घराचा ताबा घ्यावा.

त्या वेळेला एक भूत सावकाराच्या घराच्या समोरून जात होते. सावकाराने भुताला विचारले–"काय विचार आहे? गावातील कोणावर काही विपत्ती तर नाही ना आली?"

भूत हसत म्हणाले–"मला तुमच्या गावात येऊन बरेच दिवस झाले, खाण्याच्या आशेने शोधत इकडे आलो. तुम्ही कोठे जात आहांत?"

सावकाराने सांगितले मी एका गरीब बाईच्या घराचा ताबा घेण्यास जात आहे तिने दोन वर्षांपूर्वी जे कर्ज घेतले होते त्याचे व्याज. वाढत वाढत शंभराच्याहून अधिक झाले आहे.

"अरेरे! दोन वर्षे पूर्ण व्हायच्या आधीच मूळ किमतीपेक्षा व्याजच जास्त होत चालले आहे वाटते? तुम्ही मनुष्यप्राणी नेहमीच आमच्याबद्दल तक्रार करीत असता, परंतु मला आता असे वाटू लागले आहे की, आमच्यापेक्षा जास्त रक्त पिपासू लोक मानवच आहेत." भूत म्हणाले.

सावकार भुताने सांगितलेल्या गोष्टीवर नाराज तर झालाच नाही, परंतु उलट त्याला त्याचा अभिमान वाटू लागला.

गप्पा करीत करीत ते दोघे थोडे दूर गेले. तेव्हां एका झोपडीतून एक आवाज त्यांनी ऐकला. एक बाई आपल्या मुलाला शिव्या देत होती. "अरे, तुला भूत गिळून टाकील. किती वेळा तुला सांगितले की, दार चांगले घट्ट बंद कर म्हणून, बघ, आज मांजर सर्व लोणी चाटून खाऊन गेले."

"घे, तुला खायला मिळाले. ती बाई तिच्या मुलाला गिळण्याकरिता तुझ्या हातात देऊन गेली आहे." सावकार त्या भुताला म्हणाला.

भुताने हसून म्हटले–"ही तर फक्त त्या मुलाला भीती दाखविण्याकरिता म्हटलेली गोष्ट आहे! ती शिवी मनापासून दिली गेलेली नाही. ती आपल्या मुलाला खरोखरी मला द्यायला तयार नाही. मला अशा गोष्टींचा भरपूर अनुभव आहे."

थोड्या दूरवर गेल्यावर एक नवरा-बायको आपापसांत भांडताना त्यांना दिसली. नवरा म्हणत होता–"तुला भूत खाऊन

टाकील." त्यावर सावकार बोलला–"ऐक, ही एक चांगली संधी आहे. एकदम दोघांना खायला मिळेल."

"ह्या तर फक्त शिव्याच आहेत, शाप नाहीत. चल आपण आपल्या वाटेने जाऊ." भुताने समजावले.

त्यानंतर ते चालत जाऊन थोड्या दूर असलेल्या त्या गरीब बाईच्या घरी पोहोचले. सावकाराने दरवाजा खडखडावला. गरीब बाईने दरवाजा उघडून बाहेर पाहिले व सावकाराला समोर पाहून म्हणाली–"सांग मुला, कसा काय आलास?"

"काकू, तशी काही खास गोष्ट नाही. परंतु तुमचे कर्ज व व्याज असे मिळून शंभर रूपयांहून जास्त झालेले आहे. तुम्ही हे घर माझ्या नावावर गहाण ठेवले आहेत. दोन वर्षे तुम्ही मला एक पैसासुद्धा दिला नाहीत. हो, तुम्ही तरी कोठून आणाल? घराची किंमत कर्जाच्या बरोबरीची झाली आहे. त्यामुळे आजच्या आज घर माझ्या ताब्यात देऊन टाका. आणि कर्ज-मुक्त व्हा. ही गोष्ट मी तुम्हांला सांगण्याकरिता आलो आहे." एका दमात सावकाराने त्या गरीब बाईला सांगितले.

सावकाराच्या तोंडून ती गोष्ट ऐकताच ती बाई संतप्त झाली. रागाने तिने सावकाराला शाप देण्यास सुरवात केली–"तुझे पोट जळून जाऊ दे, तुला भूत गिळून टाकू दे. अरे पंचेचाळीस रूपये कर्ज देऊन हे घर गिळंकृत करायला बघतो आहेस काय?"

"थांब आताच तुला चांगला धडा शिकवते." असे म्हणत ती घरात निघून गेली. गरीब बाईने घरात पाठ वळवली नाही तोच भुताने झटकन् सावकाराला गिळून टाकले व ते झपाझप आपल्या वाटेने निघून गेले.

गरीब बाई सावकाराला मारण्यासाठी हातात झाडू घेऊन बाहेर आली. परंतु पहाते तो काय? बाहेर कोणीच दिसत नव्हते. एवढ्यात कुठे निघून गेला? असा विचार करीत त्या गरीब बाईने घराचे दार बंद केले.

घमेंडीचा परिणाम

ब्रह्मदत्त काशी येथे राज्य करीत असता बोधिसत्वानी गुणवंत नामे वीणा वादकाच्या रूपे जन्म घेतला. सोळावे वर्ष लागले, त्या वयात साऱ्या जंबुद्विपात त्याची बरोबरी करू शकणारा कोणी वीणावादक राहिला नाही. तेव्हां काशी राजाने आपल्या दरबारी त्याची नेमणूक केली.

त्यानंतर कित्येक वर्षांनी काशीचे काही व्यापारी व्यापार करण्याकरिता उज्जयिनी नगरात आले. गुणवंतच्या वीणेने काशी राज्यातील सर्व लोकांमध्ये त्याच्या वीणेची अभिरुची निर्माण झाली होती. त्यामुळे काशीच्या व्यापाऱ्यांनी उज्जयिनीच्या व्यापाऱ्यांना सांगितले–"आम्हाला वीणावादन ऐकावयाचे आहे. ह्या नगरातील प्रसिद्ध श्रेष्ठ अशा वीणावादकांना बोलावून त्यांचा कार्यक्रम आयोजित करावा. जो काही खर्च होईल तो सर्व खर्च आम्ही करू."

उज्जायिनीच्या कलाकारांमध्ये धनवंत नावाचा प्रसिद्ध वीणावादक होता. काशीच्या व्यापाऱ्यांचे मनोरंजन करण्याकरिता त्याच्या वादनाचा कार्यक्रम आयोजित करण्यात आला. धनवंत आपली वीणा घेऊन व्यापाऱ्यांची राहुटी जेथे होती तेथे आला. वीणेच्या तारा लावून घेऊन त्या छेडू लागला. खूप वेळ तो वाजवीत राहिला, परंतु काशीच्या व्यापाऱ्यांच्या चेहऱ्यावर काहीच आनंद दिसला नाही. नंतर त्याने काही गाणी वीणेवर वाजविली. परंतु त्या गाण्याचा परिणाम सुद्धा व्यापाऱ्यांच्यावर झाला नाही.

शेवटी धनवंतने हताश होऊन विचारले–"काय हो, मी इतका वेळ वीणावादन करीत राहिलो. परंतु आपल्या कोणाच्याच चेहऱ्यावर आनंदाचे भाव प्रकट झाले नाहीत. माझे वीणावादन पसंत पडले नाही का?" काशीच्या व्यापाऱ्यांना आश्चर्य वाटले.

त्यातील एकाने म्हटले–"अरे वा, आपण आतापर्यंत वीणा वाजवीत होतात का? आम्हांला वाटले की, आपण आपल्या वीणेच्या तारा जुळवीत आहात!"

दुसरा म्हणाला–"आम्हाला वाटले की, आपली वीणा बहुधा बिघडली असावी, तारा नीट जुळवता न आल्याने आपण त्या झंकाराने ग्रासले असाल? माफ करावे."

ह्या संभाषणाने धनवंतचा चेहरा खिन्न झाला. म्हणाला–"आपण माझ्यापेक्षा खूप मोठ्या कलाकाराचे वीणा वादन ऐकलेले असणार. त्यामुळे आपणाला माझे वीणा-वादन तितकेसे आवडले नाही. कृपा करून मला त्या कलाकाराचे नाव सांगावे."

"काय, आपण आमच्या काशी राज्यातील दरबारी गुणवंत वीणावादक याचे नाव ऐकले नाही का?" व्यापाऱ्यांनी विचारले.

"काय ते खूप मोठे विद्वान आहेत का?" धनवंतने विचारले.

"त्यांच्या वीणावादना पुढे आपण त्याच्या कोणत्याच रांगेत बसू शकत नाही." व्यापाऱ्यांनी सांगितले.

"तरमग, आजपासून मी आता त्याच्या बरोबरीचा कलाकार म्हणून घेईपर्यंत विश्रांती घेणार नाही. तोपर्यंत आपल्याला मी केलेल्या कार्यक्रमाचे पैसे देण्याची अजिबात जरूर नाही." असे उत्तर देऊन धनवंत त्याच दिवशी घरातून बाहेर पडून काशी नगरात गेला आणि बोधिसत्वाच्या घरी जाऊन पोहोचला.

बोधिसत्वाने धनवंतला विचारले– "मुला, तू कोण कशा करिता आलास?"

"महात्मन, मी उज्जयिनी नगरीचा रहाणारा आहे. माझे नांव धनवंत. आपल्या-कडून वीणावादन शिकायला आलो आहे. आपला माझ्यावर अनुग्रह झाला तर आपल्या तोडीचा कलाकार म्हणून मी गणला जाईन." धनवंताने त्याला उत्तर दिले.

बोधिसत्वाने त्याला वीणा शिकवायचे मान्य केले.

धनवंत रोज त्याच्या घरी वीणा शिका-यला, तसाच बोधिसत्वाबरोबर राजदर-बारात जाऊ लागला.

खूप वर्षे लोटली. एके दिवशीं बोधि-सत्वाने धनवंतला म्हटले–"मी जे काही शिकलों आहे ते सर्वच्या सर्व मी तुला शिकवले आहे. आता तू आपल्या देशात परत जाऊ शकतोस."

परंतु धनवंतच्या मनात उज्जयिनीला जाण्याचा विचार नव्हता. कारण तिथे त्याच्या विद्येचा आदर करणारा कोणीही नव्हता. वीणा वादनात जेव्हां तो निष्णात नव्हता. तेव्हां उज्जयिनीच्या रहिवाश्याना तो निपुण वाटत होता. तेव्हां कोणत्यातरी कारणाने काशी राज्यातल्या दरबारातील कलाकार व्हावं तेव्हांच त्यांची प्रतिष्ठा होईल असे त्याला वाटले. आता बोधि-सत्वाच्या बरोबरीने कला प्राप्त झाली आहे. बोधिसत्व म्हातारे होत आले आहेत. त्यामुळे काशीच्या दरबारात त्याचे स्थान आपल्याला मिळाले पाहिजे. असा विचार करून धनवंत बोधिसत्वाना म्हणाला–"मी उज्जयिनीला परत जाण्याचा विचार करीत नाही आप-णाला माहितच आहे की आपल्या बरोबरीने मी ही कला प्राप्त केली आहे. तेव्हां आपणच मला राजदरबारातील वीणा वाद-काची नोकरी देववावी."

दुसऱ्याच दिवशी बोधिसत्वाने राजाकडे ती गोष्ट सांगितली. राजाने विचार करून सांगितले–"धनवंत, आपल्याकडे पुष्कळ वर्षे शिष्य म्हणून राहिला आहे, त्याला दरबारातील एक विद्वान म्हणून ठेवून घेऊ. परंतु आपल्याला जो पगार मिळतो त्यातील अर्धा पगार त्याला दिला जाईल. जर ह्या निर्णयाला तो सहमत असेल तर त्याने राजदरबारातील ह्या पदाचा स्वीकार करावा."

बोधिसत्वाच्या तोंडून ते ऐकताच खूष न होता, धनवंतचे मन द्वेषाग्नीने भडकले. तो विचार करू लागला. मी गुणवंतपेक्षा कोणत्या गोष्टीत कमी आहे? मला त्याच्या

इतकाच पगार न देता अर्धा कां म्हणून देणार?"

धनवंत राजाकडे गेला आणि म्हणाला– "महाराज, मी असे ऐकले की, आपण मला अर्ध्या पगारावर आपल्या दरबारातील जागेवर नेमत आहात. मी माझ्या गुरूच्यापेक्षा कोणत्याच विद्येत कच्चा नाही. तरी त्यांना जो पगार मिळतो तोच मला पण मिळाला पाहिजे."

राजा त्याच्या उत्तराने संतापला आणि म्हणाला–"मी तुला गुणवंतच्या शिष्याच्या रूपाने पहातो. त्याच्या तोडीचा म्हणून नाही. तेव्हां प्रत्यक्षात ते बघेन तेव्हांच कबूल करीन."

"आपणाला पाहिजे तर माझी परीक्षा घेऊन पहावी." धनवंत राजाला म्हणाला.

"ठीक! वेळ आल्यावर मी तुमच्या दोघांच्यामध्ये जुगलबंदी ठेवतो. जर तुझे वादन गुरूच्या तोडीस तोड निघाले तर मी तुला त्यांच्या एवढा पगार देववीन. नाही तर तुला राजदरबारातून काढून टाकीन. तुला ध्या अटी मंजूर आहेत का? राजाने विचारले. धनवंतने त्या अटी मान्य केल्या.

त्यानंतर गुरु व शिष्य दोघांत अटितटीचा सामना सुरू झाला. ते दोघे एक दुसऱ्याला जिंकण्याच्या इर्षेने वीणा वाजवू लागले. त्यात बोधिसत्वाच्या वीणेची एक तार तुटली. परंतु ते इतर तारांच्या सहाय्याने वीणा वाजवू लागले. ते पाहून धनवंतने आपल्या वीणेची एक तार जाणून बुजून तोडली. बोधिसत्वाच्या वीणेची आणखी एक तार तुटली तेव्हां धनवंतने आपल्या वीणेची एक तार तोडली. असे होत होत बोधिसत्वानी वीणेच्या सर्व तारा तोडल्या. परंतु बोधिसत्वानी आपल्य मोडक्या वीणेवर गायला सुरवात केली. धनवंतला ते जमले नाही. दरबारी लोकांनी आनंदाने टाळ्या वाजवल्या.

धनवंतला तो अपमान सहन झाला नाही तत्क्षण तो दरबारातून बाहेर पडून निघून गेला व त्याच दिवशी तो उज्जयिनीला परत निघाला.

सुलताना रजिया

तुर्कस्थानातील डोंगराळ प्रदेशात एके ठिकाणी नऊ तरुण युवक खेळत होते. त्यातील एक मुलगा खूप लहान होता. त्याच वेळेला एक व्यापाऱ्यांचा तांडा तेथून जात होता. बाकीच्या मुलांनी त्यातील लहान मुलाला व्यापारी लोकांच्यातील एका व्यापाऱ्याला गुलाम म्हणून विकून टाकले.

थोड्या दिवसांनंतर त्या मुलावर दया येऊन एका माणसाने त्याला विकत घेतले. तो दुसरा तिसरा कोणी नसून गोरी मुहम्मदचा खास गुलाम होता. गोरीच्या मृत्यूनंतर तो गुलाम दिल्लीच्या गादीवर बसला. व तो कुतुबुद्दीन ऐबकच्या नावाने इतिहासात प्रसिद्ध झाला.

अशा तऱ्हेने दोन वेळेला गुलामाच्या रूपाने विकलेल्या मुलाचे नाव अल्तमश होते. लोक त्याला गुलामांचा गुलाम म्हणूनच हाका मारायचे. एकदा त्याने आपल्या मालकाला मारेकऱ्यांपासून वाचविले. त्यामुळे ऐबकच्या मनात अल्तमश विषयी प्रेम निर्माण झाले. काही वर्षांनंतर अल्तमशने ऐबकच्या मुलीशीच लग्न केले.

ऐबकच्या मृत्यूनंतर सर्व राज्यभर अराजकता पसरली. अल्तमशने गादी बळकावली. तेव्हां त्याच्याशी सामना करण्यासाठी गजनीचा राजा ताजुद्दीन आला. त्याला आपल्या सर्व बळानिशी त्याने हरविले व इतर सर्व द्रोह्यांना हारवून त्याने गादीवरचे आपले स्थान बळकट केले.

इ. सन. १२३२ च्या जवळपास अल्तमशने दिल्लीतील कुतुबमीनारचे काम पूर्ण केले. जगातील सर्व लोकांना आश्चर्यचकित करून सोडणारा असा तो एक उंच मनोरा आहे. असे समजले जाते की इस्लाम धर्मीय धर्मगुरु ख्वाजा कुतुबुद्दीन ह्याच्या धडग्यावर हा उंच मनोरा बांधला आहे.

अल्तमशने आपले मरण जवळ आल्याचे समजून सर्वांना आश्चर्यचकित करून सोडणारी एक गोष्ट केली. ती म्हणजे आपल्या मुलाच्या ऐवजी आपली मुलगी रजिया हिला राणी केले. कारण त्याच्या दृष्टीने त्याचे सर्व मुलगे गादीवर बसण्याला लायकीचे नव्हते. रजिया ही हुषार, शूर व बुद्धिमान होती. राज्यकारभार नीटपणे

परंतु अल्तमशचा हा निर्णय राज्यातील तेव्हांच्या लोकांना पसंत पडणारा नव्हता. कारण श्रीमंत लोक व इतर प्रमुख लोक एक बाई आपली अधिकारी हे मानायला कोणत्याही परिस्थितीत तयार नव्हते. त्यामुळे तिचा पिता मरण पावताच सर्वांनी मिळून रजियाला गादीवरून काढून टाकले.

त्या सर्वांची दृष्टी रजियाचा सावत्र भाऊ रुकउद्दीन ह्याच्यावर होती. त्यांनी त्याला दिल्लीच्या गादीवर बसविले तो एक मूर्ख व चैनी बडबड्या होता. राजा बनण्याच्या उत्साहात त्याने एका हत्तीवर बसून राज्यातील गल्लोगल्ली हिंडून सर्व जनतेला मूठ मूठ सोने चांदी वगैरे वाटून टाकले.

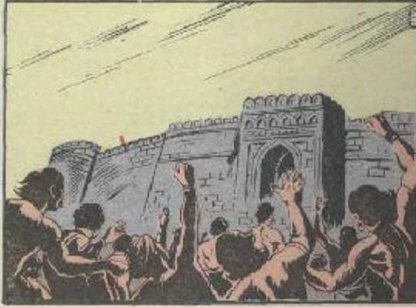
रुकउद्दीनची आई शातुर्कान अल्तमशच्या बायकांपैकी एक होती. ती खूप दुष्ट होती. तिचा मुलगा विलासात गुंग होता ते पाहून सर्व राज्याचा कारभार गुपचूप आपल्या हाती घेतला. अल्तमशच्या बायकांपैकी काहींना ठार केले काहींना कैदेत घातले.

राजवंशात शातुर्कानच्या एका सवतीचा मुलगा खूप हुशार आणि शूर होता. त्याचे डोळे फोडून शातुर्कानने त्याला ठार मारले. त्यानंतर रजियाला ठार मारण्याचे बेत आंखले. हे सर्व समजून सुद्धा रजियाला कळेना की, आता ह्यावर काय उपाययोजना करावी.

शातुर्कान व रुकउद्दीनच्या अत्याचार व छळाला सर्व जनता त्रस्त झाली. सर्वांच्यांत एकच गोंधळ उडाला. त्यांना शांत करणारे सरदार सुद्धा जनतेच्या संतापाला घाबरून गप्प बसले. मग काय करणार! सर्वांनी मिळून शातुर्कानला कैद केले व तिच्या मुलाला गादीवरून खाली उतरविले. नतर त्याला ठार मारले.

त्या परिस्थितीत जनतेला संतुष्ट करणारी रजिया शिवाय दुसरी कोणी प्रजेत नव्हती. सर्व जनता रजियाचा पिता अल्तमश विषयी जाणून होते. त्यामुळे सर्व जनतेने रजियाला गादीवर बसण्यास सांगितले. मग इतर सरदारांना सुद्धा रजियाला राणी म्हणणे मान्य करावे लागले. अशा तऱ्हेने रजिया सुल्ताना दिल्ली राज्याची राणी बनली

यशस्वी शिडी

ताम्रपर्णि नावाचे शहर हे एक बंदरही होतें. तेथे रामदास नावाचा एक व्यापारी रहात होता. ईमानदारीने व्यापार करून त्याने धंद्यात लाखों रुपये मिळवले होते. त्याला अजय व विजय नावाचे दोघे मुलगे होते. ते जेव्हां मोठे झाले तेव्हां रामदासला समुद्रपार व्यापार करण्याची इच्छा उत्पन्न झाली. त्याच शहरातील काही व्यापारी लोक पूर्वेकडील भागात आपल्या जहाजात माल भरून नेऊन तो विकून बराच पैसा घेऊन परत आले होते.

समुद्रात बोटीतून माल नेऊन विकणे म्हणजे साधी गोष्ट नव्हती. रामदासने आपल्या दोघा मुलांपैकी एकाला दर्यापारच्या व्यापार धंद्यात काम करण्यास सांगितले. परंतु नवीन प्रदेश हिंडून पहाण्याच्या आकांक्षेमुळे दोन्ही मुलांच्यात भांडण सुरू झाले. रामदासला कळेनासे झाले की, आता ही समस्या कशा तऱ्हेने सोडवावी. एके दिवशी रामदासने आपल्या दोघा मुलांना बोलावले व म्हणाला–"मुलांनों! समुद्रपार जायला अजून बरेच दिवस आहेत. मी तुम्हांला मागेच सांगितलें होते की जंगलाच्या वाटेवर जे देऊळ आहे त्याच्या जवळच एक घर बांधायचें आहे. त्या घराचे बांधकाम तुमच्या दोघांपैकी जो नीट काळजीपूर्वक करील त्याला मी समुद्रपार व्यापार करण्यास पाठवीन."

चिट्ठी टाकून बघितल्यावर त्याची जबाबदारी अजयवर येऊन पडली. अजय जंगलात येऊन पोहोचला. लवकरच विटा चुना व गवंडी याची योजना झाली. त्याच परिसरातील काटे कुटे व झाडे-झुडपे कापण्यासाठी व नदीतून पाणी आणण्यासाठी मजूराची जरूर भासू लागली. जवळच्याच भिल्ल वस्तीतून मजुरांना आणण्याचा

अजयने खूप प्रयत्न केला. परंतु भिल्लांनी येण्यास नकार दिला.

अजय निराश होऊन आपल्या राहुटीत परत आला. त्याला चिंताग्रस्त पाहून कुशा नावाचा एक भिल्ल त्याच्याजवळ येऊन म्हणाला–"मालक, आपल्याला काय मजूरांची गरज आहे? मी भिल्ल वस्तीतून आपल्याला मजूर आणून देतो."

अजयने आश्चर्यचकित होऊन विचारले–"काय! तू शंभर मजूरांना बोलावून आणू शकतोस कां?" कुशा "हो" म्हणून म्हणाला–"मालक, मला दर महिना शंभर रुपये पगार दिला पाहिजे. आपल्याला मंजूर आहे का?"

अजयने ते मान्य केल्यावर कुशा भिल्लाच्या वस्तीतून मजुराना बोलावून घेऊन आला. घर बांधण्याचे काम सुरू झाले.

एके दिवशी रामदास घर बांधकाम कोठवर आले, हे पहाण्याकरिता तेथे आला. त्याच वेळेला कुशा एका झाडाच्या सावलीत उभा राहून कोणाबरोबर तरी बोलत होता. रामदासने आपल्या मुलाकरवी त्याची माहिती काढून घेतली की, त्याला महिन्याला पगार किती देतोस वगैरे वगैरे, तेव्हां त्याला सर्व कळले. झाडाच्या सावलीत गप्पा छाटणाऱ्या माणसाला इतका पगार देतोस? त्याला दरमहिन्याला दहा रुपये देत जा. त्यापेक्षा जास्त देत जाऊ नकोस." रामदास मुलाला म्हणाला.

त्याच दिवशी संध्याकाळी वडील जाताच अजयने कुशाला बोलावले व म्हणाला–"ऐक, आजपासून तुला दरमहा फक्त दहा रुपयेच वेतन मिळेल. असा माझ्या वडिलांचा आदेश आहे."

दुसऱ्या दिवशी एकसुद्धा मजूर कामाला आला नाही. अजयने स्वत: जाऊन बोलावले. परंतु सर्वांनी येण्यास नकार दिला. घर बांधणाऱ्या गवंड्याने सांगितले की, पावसाचे दिवस जवळ आले आहेत त्याच्या आत घर बांधणे पूर्ण झाले नाही तर तुमचेच पुष्कळ नुकसान होईल. त्यावर अजय परत भिल्ल वस्तीत गेला. पूर्वी प्रमाणेच कुशाला पगार देण्याचे त्याने कबूल केले. मग परत दुसऱ्याच दिवशी सारे मजूर कामावर हजर झाले.

ह्या घटनेनंतर दोन आठवड्यांनी पुन्हां रामदास घर बांधकाम कोठवर आले हे पाहण्याकरिता आला. अजयने झालेली सर्व हकीकत आपल्या वडिलांना सांगितली. रामदास म्हणाला–"अशा तऱ्हेने मजूरी जास्त देत गेलास तर घर बांधण्याचा खर्च दुप्पट होत जाईल अशा परिस्थितीत तुझी किंमत कांय राहिली?"

त्यानंतर अजयने पुन्हां एकदा कुशाला बोलावणे धाडले व सांगितले, तुला दहा रुपयांहून अधिक वेतन मिळणार नाही. दुसऱ्या दिवसांपासून परत मजूरवर्ग कामावर आला नाही गवंड्यांनी तगादा लावायला सुरवात केली. त्याने घरी येऊन सर्व गोष्ट आपल्या वडिलांना सांगितली त्याला बांधकाम जमणार नाही असे पण सांगितले. त्यानंतर रामदासने ते काम आपला धाकटा मुलगा विजय याच्यावर टाकले.

विजयने कुशाला बोलावून स्पष्ट सांगितले–"तुला दर महिना दहा रुपयांच्यापेक्षा जास्त मजुरी मिळणार नाही. हा माझ्या वडिलांचा निरोप आहे. आता राहिले माझे काम, तुझ्यावर जबाबदारी म्हणजे मजुरांची देखरेख करण्याच्या कामी मी तुला त्याचे वेगळे असे दिवसाचे तीन रुपये देईन. सर्व कामगार लोकांना बोलावून

घेऊन ये नाहीतर उद्या शहरात जाऊन मजूर कामगारांना बोलावून घेऊन येतो.

कुशा एक दोन मिनिटे विचार करीत राहिला. नंतर हसत म्हणाला–"मालक, बरं आहे, तसेच करावे आमच्यावर कृपा असू द्या."

जेव्हां घराचे काम पूर्ण होत आले तेव्हां रामदास पुन्हां घराची पहाणी करण्या करिता तेथे आला. त्याला ठाऊक होते कीं, आपला धाकटा मुलगा विजय कुशाला दहा रुपये महिना पगार देत आहे, तेव्हां आनंदाने त्याने मुलाला विचारले–"मुला, तुझा मोठा भाऊ जे काम करू शकला नाही ते काम तू साध्य करून दाखविलेस. तू ते काम कसे साध्य केलेस हे मी विचारीत नाही. ज्या गावची भाषा आपण समजू शकत नाही त्या गावाबरोबर व्यापार करणे म्हणजे साधी गोष्ट नाही. कठीण काम आहे. परंतु तू ते व्यवस्थित पार पाडून दाखवलेस. ह्यामुळे मी तुला समुद्रपार व्यापारा करिता पाठविण्याचे मनात योजले आहे...!"

ही बातमी कळताच अजयला आश्चर्यच वाटले तो आपल्या धाकट्या भावाकडे आला व त्याला म्हणाला–"भाऊ, तू कुशाला दर महिना दहा रुपयांवर कसे मान्य करविलेस?"

"दादा, काही तरी करून असेच व्यवहार करावे लागतात. ह्या कानाची गोष्ट त्या कानाला कळता उपयोगी नाही. साप मारावा पण काठी तुटता कामा नये! मी कुशाला दरमहा दहा रुपये महिना पगार ठरविला. परंतु वेगळे दिवसाचे तीन रुपये त्याला भत्ता ठरवून टाकला. वडील काही पैसे मला पॉकिट मनी म्हणून खर्चाला देत होते. त्यामुळे ही कठिण समस्या साधेपणाने सोडवली गेली." विजयने त्याला सांगितले.

ही साधीशी गोष्ट पण माझ्या डोक्यात आली नाही! अशा परिस्थितीत मी समुद्रपार व्यापार कसा करणार? तूच ह्या कामाला लायक आहेस." असे म्हणत अजयने आपल्या धाकट्या भावाची पाठ थोपटली.

ज्ञानोदय ?

व्यंकटेशचे, मामाची मुलगी पद्मावतीशी लग्न ठरले. आईवडिलांनी मारून मुटकून त्याच्याकडून या लग्नासाठी होकार घेतला. परंतु त्याची मित्रमंडळी व नातेवाईक म्हणू लागले–"अहो त्या पद्माला काही रूप रंग? आणि वर ती भांडकुदळ! अणा मुनीशी व्यंकटेश लग्नाला तयार झाला तो मामाची इस्टेट पाहूनच की नाही!"

वास्तविक व्यंकटेशला पद्माशी लग्न करायचेच नव्हते. स्नेही मंडळींच्या या बोलण्याने तो पिसाळल्यासारखा झाला आणि तेथून पन्नास एक मैलावरच्या सदानंद स्वामींच्या आश्रमात जाऊन त्यांच्या शिष्यांबरोबर राहू लागला.

जेमतेम सहा महिने लोटले असतील, व्यंकटेशला आश्रमातले नियम व तेथील खाण्यापिण्याचा इतका वीट आला की तो आश्रमातून पळून घरी आला आणि पद्मावतीशी लग्नाला तयार असल्याचे त्याने आईवडिलांना सांगितले. एका आठवड्याच्या आत लग्नकार्य उरकले व व्यंकटेश पद्मावतीचा संसार सुरू झाला. त्याची मित्र मंडळी त्याची थट्टा करीत म्हणू लागली–"संसार करणे जमणार नाही म्हणून वैराग्य आल्याने साधूसंन्यासी होणारे अनेक जण पाहिले बुवा, परंतु तुझ्या सारखा निराळ्या तऱ्हेने वागणारा कोणी कधी पाहिला नाही!"

व्यंकटेश हसून त्यांचे उत्तर देत म्हणे–"त्यात आश्चर्य करण्यासारखं काय आहे? सहा महिने साधूसंन्याशांबरोबर काढल्यावर पद्मावती बरोबर संसार करण्यात स्वर्ग तुल्य सुख आहे हे कळले!"

प्राणदाते

मध्याह्नाच्या सुमारास सागर घरून निघाला तो अलीबागच्या सरहद्दीवर पोचला. तोपर्यंत मध्यरात्र उलटून गेली होती. त्यावेळी थंडगार वारा सुटला होता. गावात सर्वत्र काळोख होता. त्याने गावात पाऊल टाकले त्यावेळी रस्त्यावर कोणी माणूस दिसत नव्हता. कोठे डोके टेकायला थोडी जागा मिळते का पहात सागर पुढे चालत होता. तेव्हां त्याला एका कवलारू घरात दिवा जळत असलेला दिसला.

सागर त्या घराच्या दिशेने निघाला उंबरठ्यात एक मुलगी उभी असलेली सागरला दिसली. त्या मध्यरात्रीच्या वेळी ती अशी कां उभी? हे त्याला थोडे आश्चर्यच वाटले. तरी बरं झालं विचारून तर पाहू या. असा विचार करून तो थोडा पुढे गेला व त्याने विचारलं–"मी परगावाहून एक वाटसरू आलेलो आहे. रात्रभर ओंसरीत पडून राहू द्याल का जरा डोके टेकायला?"

त्या मुलीने लगेच काही उत्तर दिले नाही व सागरकडे जास्त लक्षपूर्वक पाहिले. तिच्या मनांत काही तरी संशय भीती असावी असे सागरला वाटले.

परंतु आश्चर्य, तिनेच विचारले–"मला तुम्ही थोडी मदत करू शकाल का?"

तो प्रश्न ऐकून सागर आश्चर्यचकित झालेला पाहून ती म्हणाली–"आज पहाटे माझे बाबा जंगलात गेले ते अद्याप परतले नाहीत. मला भीती वाटते आहे. त्यांना शोधायला जंगलात माझ्याबरोबर याल का?" तिने आपले दुःख कसेबसे आंवरीत विचारले.

सागरला तिची कींव आली. तो सकाळपासून चालत होता. म्हणून खूप दमला होता. तरी म्हणाला–"हो, येईन की! अवश्य येईन! चला!"

तिने चटदिशी दाराला कुलूप लावले आणि कंदील घेऊन निघाली. वाटेत तिने सागरला आपल्या विषयी सर्व थोडक्यात सांगितले.

तिचे नाव मंगल होते. वडिलांशिवाय तिला कोणी नातेवाईक नव्हते. वडील पूर्वी जंगलातून लाकडे तोडून आणीत असत. परंतु वय वाढल्यामुळे त्यांना ते काम झेपत नाहीसे झाले व काही दिवसांपासून जंगलातून रीठे किंवा असंच काही गोळा करून आणून गावात विकत असत. सामान्यपणे पहाटेच जंगलात निघून जात व संध्याकाळी घरी परत येत. आजच मध्यरात्र झाली तरी परतले नाहीत, म्हणून काळजी वाटू लागली.

नंतर ती म्हणाली–"मदतीला धावणारे शेजार पाजारचे भाग्यवानालाच मिळतात! किती विनवण्या केल्या, परंतु कोणी या मध्यरात्रीच्या वेळी थंडीत जंगलात यायला तयारच होईना."

ती तशी तीनचारदां वडिलांबरोबर जंगलात जाऊन आली होती. ते जंगलात कोठे फिरतात हे तिला माहीत होते. त्या बाजूला जाऊन तिने तीन चारदां मोठ्याने हांका मारल्या–"बाबा, अहो बाबा!"

मंगलच्या वडिलांचे नाव धोंडिबा होते. ते कळल्यावर सागरने सुद्धा दोनतीनदां हांका मारून पाहिल्या. त्या आवाजामुळे झाडावरच्या पक्ष्यांचा कलकलाट तेवढा ऐकू आला, धोंडिबाचा आवाज मुळीच ऐकू आला नाही. दोघे जंगलात पुष्कळ फिरले व शेवटी निराश होऊन उजाडण्याच्या सुमारास घरी परतले.

मंगलला दुःखावेग आवरला नाही व ती रडू लागली. सागर तिला धीर देत म्हणाला–"तुमचे बाबा कामानिमित्त तेथून आणखी कोठेतरी गेले असतील. येतील परत, घाबरू नकोस! संध्याकाळपर्यंत वाट पाहू!"

सायंकाळ होत आली तेव्हां सुमारे पन्नास वर्षे वयाचा एक माणूस येऊन मंगलला हाक मारू लागला. तो जंगलातली लाकडे तोडून त्याची मोळी गावात विकणारा सोमू होता. तो रीठ्यांनी अर्धेमुर्धे भरलेले एक पोते घेऊन आला होता. ते तो मंगलला देत म्हणाला–"हे जंगलात मिळाले. तेथून काही अंतरावर या वहाणा सापडल्या. ह्या तुझ्या बाबांच्याच की नाही ग? मला आहे थोडी आशा, समज. तरीत्या भागातून व्यंक्याला वाघ नव्हता का उचलून घेऊन गेला मागे?" असे म्हणत निघून गेला.

ते ऐकून मंगलला घेरी आली व ती तत्क्षण जमिनीवर पडली. सागरने पाणी आणून तिच्या तोंडावर शिपडले व तिचा औषधोपचार करीत तेथेच बसून राहिला. प्रहर रात्र उलटून गेल्यावर त्याचा डोळा लागला त्यावेळी बाहेर दारासमोर काहीतरी आवाज झाला आणि त्याची झोप मोडली. खाटेवर मंगल नव्हती. सागर घाईघाईने बाहेर गेला मंगलचे केस पिंजारलेले होते व ती विहिरीकडे धावत जात होती.

सागरने धावत पुढे जाऊन तिचा हात धरला, "हे काय करते आहेस, चल घरात पाहू!" तो रागाने ओरडून म्हणाला.

"जगून काय करू? आहे कोण आतां उयाच्याकडे पाहून जगू?" असे म्हणत मंगल जोराने रडू लागली.

सागर तिचे सांत्वन करीत म्हणाला– "मी आहे ना! मी आईवडिलांना सांगून तुझ्याशी लग्न करतो, झाले!"

मंगल घरात आली व पुन्हां पहिल्यासारखी खाटेवर येऊन पडली. उजाडण्याच्या सुमारास बैलाची एक गाडी येऊन उभी राहिली. मंगलने धावत जाऊन दार उघडले, तर गाडीतून उतरत असलेल्या वडिलांना पाहून अनावर आश्चर्य व आनंद झाला असल्याने ती मोठ्याने ओरडली– "बाबा!" धोंडिबा अगदी थकलेला होता. त्याला आधार देऊन एक तरुण त्याला घरात घेऊन आला. खांद्यावरच्या उपरण्याने डोळे पुशीत धोंडिबाने घडलेले सर्व वृत्त सांगितले. म्हणाला.

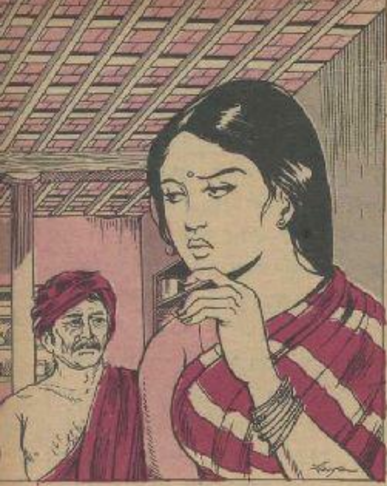
"मी गळून पडलेले बरेचसे रीठे गोळा करीत होतो, तेव्हां एका फांदीला खूप रीठे लागलेले दिसले. झाडावर चढून ते सर्व सहज काढता येतील असे समजून घाईघाईने झाडाजवळ गेलो आणि झाडाच्या बुंधांत एका वारुळावर पाय पडला. त्या सरशी एक साप भुस्स करून वारुळातून बाहेर आला व चावला व सरपटत निघून गेला.

"मी सापाला पाहिले होते. मी तेथल्या तेथे जमिनीवर आदळलो.

"त्यानंतर काय झालं ते धोंडिबांन माहीत नाही, मी सांगतो!" अते म्हणत धोंडिबाला घेऊन येणारा तरुण पुढे सांगू लागला.

"माझे नाव राजाराम. लहानपणीच माझे आई व बाबा वारले. मी एक पोरका आहे. आमच्या गावात कोणी माझी विचारपूस करणाराही नाही. परवां आमच्या गावात ग्रामदेवतेची जत्रा होती. माणसांची व गुराढोरांची गर्दीच गर्दी होती. मी ती सर्व पाहून घाबरूनच गेलो आणि जंगलात पळून गेलो. तेथे तुमचे बाबा एका झाडाखाली पडलेले होते व त्यांच्या तोंडातून फेस येत होता. त्यांना साप चावला असावा असे वाटून मी त्यांना खांद्यावर उचलून घेऊन शेजारच्या गावातल्या वैद्याकडे घेऊन गेलो. सुदैवाने वैद्यबुवा घरात होते व त्यांनी दिलेले औषध लागू पडले व तुमचे बाबा आज परत तुम्हांला भेटले."

"तुमचे हे उपकार जन्मोजन्मी मी विसरणार नाही. तुम्ही माझ्या बाबांना वांचविलेत. हे माझे प्राणदाते!" असे म्हणत मंगलने सागरचा परिचय दोघांना करून दिला व घडलेलं वृत्त सांगितले.

बापाला व मुलीला वांचविणारे राजाराम व सागर दोघेही परस्परांचे आप्तमित्र झाले. दोघे त्या दिवशी संध्याकाळी नदी काठी फिरायला गेले असतां धोंडिबा मुलीला म्हणाला–"आजपासून राजाराम हा पोरका राहिला नाही. आपल्याबरोबरच राहील. मी तुम्हां दोघांचं लग्न करून देणार आहे!"

मंगल दचकून म्हणाली–"सागर माझ्याशी लग्न करीन म्हणाला होता, बाबा!"

धोंडिबा म्हणाला–"राजारामाने माझा जीव वांचविला, नाही का? त्याच्याशीच तुझे लग्न करून देतो, तू आमच्या बरोबरच रहा, असे सांगून त्याला मी आपल्याबरोबर घेऊन आलो आहे!"

"तर मग सागर माझा प्राणदाता नाही का, बाबा?" मंगलने विचारले.

धोंडिबा काही वेळ विचारात पडल्यावर म्हणाला–"तर मग मी सर्व तुझ्यावरच सोडून देतो. तुझं लग्न कोणाशीही झालं तरी ते मला मान्य!"

मंगलला हे कोडे कसे सोडवायचे, कळेना ती दर शुक्रवारी देवीच्या देवळात जात असे. वडील सुखरूप घरी परत आले, म्हणून त्या दिवशी शुक्रवार नव्हता तरी तिने देवळात जायचे ठरविले.

देवीचा पुजारी नित्य नियमितपणे देवीच्या दर्शनाला येणाऱ्या मंगलला पहात होता. म्हणून तो तिला स्वतःच्या मुलीसारखा मानीत असे. तिने देवीच्या पाया पडून देवीचे आभार मानल्यावर पुजारी होता तेथे जाऊन सर्व गोष्टी सविस्तर पुजाऱ्याला सांगितल्या.

पुजारी ते सर्व ऐकून म्हणाला–"मुली, ही सर्व तुझ्या भावी जीवनाशी संबंध असलेली बाब आहे. म्हणून तूच आपल्या पुढील आयुष्यासंबंधी काय ते ठरवायचे आहे!"

"मी ठरवायचे आहे हे खरे! परंतु ते बरोबर आहे की नाही, हे तुम्ही सांगितले पाहिजे! तुम्ही मला गुरुतुल्य आहा! म्हणून तुमच्या कडे आले. राजारामाने माझ्या बाबांना वांचविले, सागरने मला वांचविले. यापैकी कोणाशीही लग्नाला मी तयार आहे पुष्कळ विचार केल्यावर मी राजारामाशी लग्न करायचे ठरविले आहे!" मंगल म्हणाली.

"म्हणजे, तुला तुझ्या जिवापेक्षा तुझ्या बाबांचे प्राण जास्त मोलाचे वाटतात, असेच ना?" पुजाऱ्याने विचारले.

"मी कोणाचा जीव किती मोलाचा याची तुलना करीत नाही. आम्ही त्या दोघांचे जन्मोजन्मी ऋणीच राहू. मला माझे बाबा नाहीत असे कळल्याबरोबर जगाचा वीट आला. माझं मन सुन्न झालं म्हणून, लहानपणापासून कोणाचे प्रेम न मिळाले असल्याने राजारामाने किती दुःखात आयुष्य काढले असेल याची मला कल्पना आहे. शिवाय माझ्या बाबांनी त्याला म्हटले की तू माझ्या मुलीशी लग्न करून घेऊन आमच्या बरोबरच रहा. असा बाबांनी राजारामाला आग्रह केला होता. सागरने मला कष्टदशेत पाहून माझ्यावर दया येऊन माझ्याशी तो लग्न करायला तयार असल्याचे सांगितले होते. मी मात्र, मी त्याच्याशी लग्न करीन असे वचन दिले नव्हते. म्हणून राजा रामाशी लग्न करणेंच योग्य होईल असे मला वाटते." मंगल म्हणाली.

पुजारी मान डोलवीत स्मित करून गप्प राहिला.

मंगल घरी आली व ती आपला निर्णय वडिलांना सांगणार, इतक्यात राजाराम व सागर नदीवरून परतले. सर्व ऐकल्यावर मंदहास्य करीत सागर म्हणाला–"मंगल, तुझा निर्णय अगदी बरोबर आहे! राजारामासारखे भाग्यवान फार थोडे असतील."

धोंडिबा आणि राजाराम दोघांना मंगलच्या निर्णयापेक्षा सागर जे म्हणाला ते ऐकून जास्त आनंद झाला.

विनायकाची चतुराई

विनायकाच्या घरची कौलिष्टके झाडण्यासाठी शिडीवर चढलेल्या मुलाने घसरून पडून पाय मोडून घेतला. तरी तो शिडी खांद्यावर घेऊन लंगडत गावाच्या पाटलाकडे गेला व त्याने फिर्याद केली की विनायकाने दिलेल्या फुसक्या शिडीवरून घसरून पडल्याने त्याचा पाय मोडला. पायाच्या औषधपाण्याच्या खर्चासाठी व नुकसान भरपाई म्हणून विनायकाकडून पैसे देववावे.

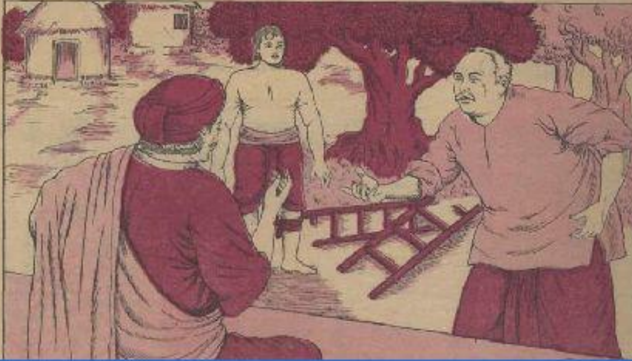
पोलीस पाटलाने विनायकाला बोलावून जाब विचारला.

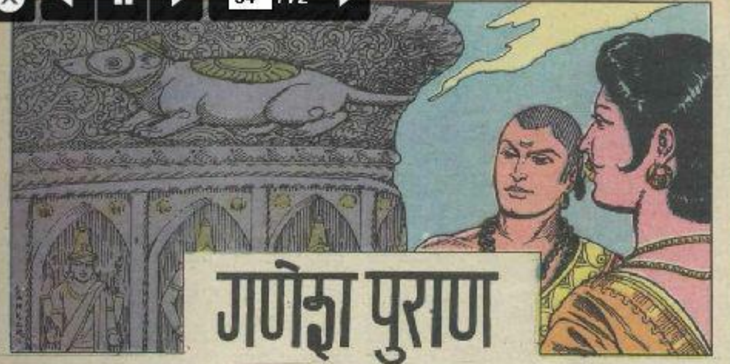
विनायक किंचितही न घाबरतां म्हणाला–"हा मुलगा निष्काळजीपणामुळे खाली घसरून पडला. शिडी चांगली भक्कम होती. असे सांगून त्याने शेजारच्या झाडाला टेकून शिडी उभी करून तिच्या वर घाईघाईने चढूनही दाखविले. परंतु विनायक थोडा स्थूलकाय कारणाने शिडी मोडली.

"आतां बोल, तूझं काय म्हणणं आहे?" पोलीस पाटलाने विनायकाला विचारले.

"माझ्या सारखा लठ्ठ माणूस चढला म्हणून शिडी मोडली! हा मुलगा चढल्याने मोडली नाही! अशा परिस्थितीत ही फुसकट शिडी कशी होणार हो? दोष मुलाचाच होता!" विनायक म्हणाला.

पोलीस पाटलाने नुकसान भरपाई देण्याची गरज नाही असे सांगून त्या मुलाला त्याचाच दोष असल्याचे सांगून घरी पाठविले.

गणेश पुराण

वातापि गणपतीच्या मूर्तीत कोरलेल्या निरनिराळ्या देवतांचं गायन ऐकून अगस्त्य त्यात तन्मय झाले व म्हणाले–"हे वातापि गणपती! तूच स्वतःच्या मूर्तीतले शिल्प कोरून काढलंस! इतकं सुंदर शिल्प आणखी कोणाला साध्य होईल?"

तेव्हां मूर्तीतून गणनायक म्हणाला–"अगस्त्य महर्षी! मी स्वतःसाठी हे शिल्प-कलेचे काम केले नाही. तुझ्या मनाचं समाधान व्हावं, तुझी इच्छा पूर्ण व्हावी या साठी केलं. यात जे कलाकौशल्य आहे हे काही काळच राहील. त्यानंतर ते अदृश्य होईल. द्वापर युगात धर्मराज युधिष्ठिर अश्वमेध यज्ञ करील त्या वेळी याच जागी आणखी एका विशाल मूर्तीची स्थापना होईल." असे सांगून धौम्य ऋषी अर्जुनाला म्हणाले–"अर्जुना! तेच हे शिल्प आपण आज पहात आहो!" असे सांगून धौम्य ऋषी थांबले.

अर्जुनाने त्या मूर्तीला प्रदक्षिणा घातल्या व श्रद्धा व भक्तिपूर्वक ती मूर्त लक्ष देऊन पाहिली. ते महा शिल्प गणेशाचेच होते. त्या गणनायकाच्या बरोबरच ब्रह्मदेव, विष्णू व महेश या त्रिमूर्ती, जगदंबा, लक्ष्मी, पार्वती व सरस्वती आणि नवग्रहांपासून इतर सर्व देवीदेवता कोरलेल्या होत्या. गणेश मूर्तीच्या दोन्ही पायांजवळ विघ्न बांधलेले होते. मूषकराजाची शेपटी मूर्तीच्या चारी बाजूला वलयासारखी होती. त्या गणेशाची शोभा पाहून तिचे आकलन

करण्यास सहस्रावधी डोळेसुद्धा अपुरे पडतील असे वाटत होते. सर्व बाजूंनी पाहून झाल्यावर अर्जुन धौम्य ऋषींना म्हणाला– "मुनीश्वरा! अशा सुंदर गणेश मूर्तीच्या चारी बाजूला एक मोठे नगर वसले आणि त्याची भरभराट झाली. मग अशी दशा आतां कां व्हावी? वातापि नगराची गाथा ऐकावी, असे कुतूहल मनात आहे!"

धौम्य मुनी वातापि नगराची कथा सांगू लागले :

अगस्त्य ऋषींनी लोपामुद्रेच्या इच्छेप्रमाणे काही एक वांचविण्याचा विचार मनात आणू न देतां जवळ असलेले सर्व धन वांटून टाकले आणि एक लोकसत्ताक राज्याची स्थापना केली. नंतर नागरिक कर्त्तव्यकर्माचे पालन करीत रहा असे नागरिकांना सांगून अंगावरच्या वस्त्रानिशी ते लोपामुद्रेला बरोबर घेऊन आपल्या आश्रमात परतले.

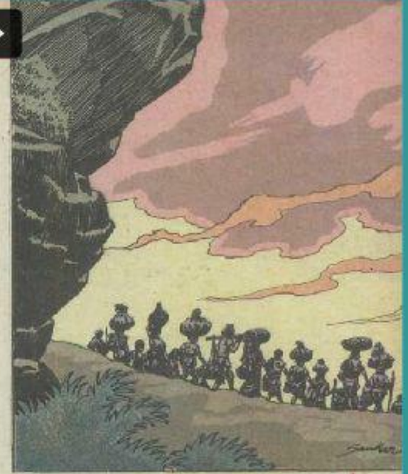
गणनायकाचे कलाकौशल्य हे प्रजेला प्रेरणा देत राहिले. त्या मूर्तीची श्रद्धा भक्तिपूर्वक आराधना करीत प्रजा चिरकाल त्या नगरात सुखासमाधानाने राहिली. कित्येक पिढ्या अशा परिस्थितीत राहिल्या. वातापि नगर हे आदर्श राज्य म्हणून जवळपासच्या राज्यांना मार्गदर्शन करीत राहिले व देशभर या शहराला प्रसिद्धी मिळाली.

अगस्त्य मुनी आपला वध करतील या भीतीने इल्वल विन्ध्य पर्वतात पळून गेला होता आणि कोणाला कळणार नाही किंवा संशयही येणार नाही अशा कानाकोपऱ्यातल्या जागी स्वतःचा जीव मुठीत घेऊन रहात होता. त्याने वातापि नगराची भरभराट झाल्याचे ऐकले व तेथे अगस्त्य ऋषीं रहात नाही या गोष्टीची खात्री करून घेतल्यावर पुन्हा आपला धंदा सुरू करावयाचे ठरवून परमार्थ साधणाऱ्या साधुपुरुषाचे सोंग करून वातापि नगरात येऊन राहू लागला. त्यावेळची नगरातील परिस्थिति इल्वलला अनुकूल अशीच होती.

हळू हळू काल लोटत गेला तस तशी वातापि नगरातील प्रजेच्या मनात स्वार्थबद्धी उत्पन्न होऊन वाढू लागली. प्रजेचे परस्परामधील मतभेद वाढत गेले. स्वार्थी व हुषार नागरिक भोळ्याभावड्या प्रजेला फसवून लुबाडू लागले.

अशा तऱ्हेने वातापि नगर पतनावस्थेकडे झपाट्याने जाऊ लागले. इल्वलच एक प्रजेचा नेता म्हणून वावरू लागला. इंद्रजाल करून तो एक महापुरुष असल्यासारखा वागू लागला व प्रजेच्या मनावर त्याचा ताबा कायम झाला.

नगराच्या मध्यभागी गणपतीची सुंदर मूर्त असेपर्यंत व अगस्त्य मुनींनी घालून दिलेल्या कर्त्तव्यबुद्धीचा प्रजेच्या मनावर पगडा असेपर्यंत प्रजा अगस्त्याने घालून दिलेले नीतिधर्माचे नियम मोडणार नाही, हे इल्वलने ओळखले. म्हणून त्याने तांत्रिक विद्या व मद्यपान आदि गोष्टींची चटक प्रजेला लावली. लोकसत्ताक राज्याला आवश्यक अशा नीतिनियमांचे फलकं अगस्त्य ऋषींनी जागोजागी लावले होते. ते इल्वलने काढून टाकले व नवे नियम घालून दिले. चोरी, लबाडी इत्यादीत मिळणारा आनंद प्रजेच्या मनांत उत्पन्न होईल या दृष्टीने करावयाचे ते सर्व त्याने केले. शांतपणे एका जागी बसून राहणे मनुष्य

लक्षण नसल्याचे प्रजेच्या मनावर बिंबविले. सुखप्राप्ती, भोगविलास व चैन हे मानव जीवनाचे ध्येय असल्याचे मनावर कोरले जाऊ लागले. नंतर काही राक्षस वेष पालटून गावात येऊन राहू लागले व इल्वलला मदत करू लागले. प्रजासेवकाचे सोंग घेऊन प्रजेचा पुढारी म्हणून इल्वल प्रसिद्ध झाला. प्रजेची आपसात भांडणे व मारामाऱ्या सुरू झाल्या. वातापि नगरात यादवीच माजली. नीतिवान व निरुपद्रवी प्रजा वातापि नगर सोडून जाऊ लागली.

इल्वल वातापि नगराच्या मध्यभागी गणपतीची मूर्त होती ती जमिनदोस्त करण्याच्या प्रयत्नाला लागला. त्याने शतघ्नी

चारी बाजूला गणपतीच्या रोखाने उभ्या केल्या. शिल्पाच्या खाली बुडाजवळ स्फोट होणारा दारुगोळा घातला. फक्त अग्नी लावायचा उरला होता. अशा वेळी अनपेक्षितपणे घडले ते असे. ठिणगी न लागतांच असा बार उडाला की त्याच्या धक्क्याने शतघ्नी इकडच्या तिकडे व तिकडच्या इकडे झाल्या आणि उलटे गोळे आपोआप उडू लागले. त्यामुळे जितके दुष्ट होते ते सर्व जागच्या जागी ठार झाले. कित्येक विकलांग झाले. त्यांत इल्वलसुद्धा एक होता. त्याचा एक पाय व एक हात गेला. तो रक्तबंबाळ होऊन लोळत असतां त्याला मूर्तीतून हे शब्द ऐकू आले.

"अरे इल्वला! या विकलांग स्थितीत म्हातारपणी कुजत रडत कुथत चिरकाल जग! हीच तुला योग्य शिक्षा आहे!" गणपतीने या शब्दात त्याला शाप दिला.

वातापि नगराचं सर्व वैभव नष्ट झाले. अद्यापि काही लोक राहतात. परंतु हे नगर एक ओसाड पडलेले पडके व जुनाट शहर राहून गेले आहे." धौम्य मुनींनी या शब्दात वातापि नगराचे पूर्ववृत्त सांगितले. अर्जुन आश्चर्यचकित होऊन गप्प राहिला. त्याला गणपतीचे ते अपूर्व कलाकौशल्य दिसले नाही.

"अर्जुना! यात आश्चर्य करण्यासारखं काहीच नाही! ते कलाकौशल्य नष्ट झाले हे मी पूर्वीच सांगितले नाही का?" असे धौम्य ऋषी म्हणत असतां जवळच्याच एका काटेरी झुडपात एक विकृत रूप असलेला म्हातारा एका हाताने व एका पायाने शरीर फरफटत ओढीत येत मोठ्याने ओरडला. ते अपूर्व कलाकौशल्य होते त्या बाजुला हात करून नमस्कार करीत तो तडफडत तत्काल मरण पावला.

अर्जुनाने त्याच्याकडे पाहून विचारले– "गुरुदेव! तोच नाही का हो इल्वल?"

धौम्य म्हणाले–"होय, दुष्ट क्रूर माणसांचा असाच शेवट होतो."

अर्जुनाने दूत पाठवून वातापि नगरास येण्याविषयी धर्मराजाकडे निरोप पाठविला.

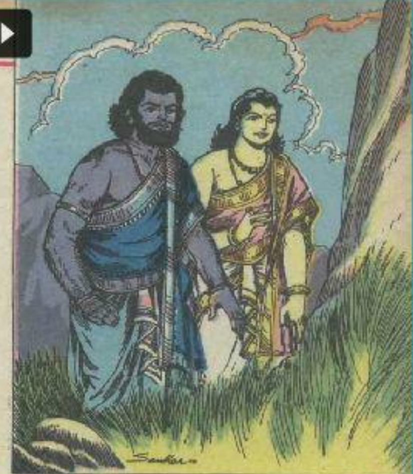
हस्तिनापुराहून धर्मराज, भीम, नकुल, सहदेव यांच्या सह वातापि नगरी आला.

त्या दिवशी रात्री धर्मराज, गणपतीचे कलाकौशल्य अंतर्धान पावले त्या दिशेला तोंड करून बसला आणि म्हणाला–"देवा, माझ्या धाकट्या भावाने तुझे अपूर्व रूप पाहिले, मला ते भाग्य मिळणार नाही का? तुझं महाशिल्प आणखी कोणाला साधणार? लवकरच तुझ्या मूर्तीची प्रतिष्ठा करण्याचे भाग्य मला लाभेल असे कर!" असे म्हणत डोळे मिटून गणपतीचे ध्यान धरून धर्मराजाने प्रार्थना केली.

तेव्हां त्याच्या कानावर हे शब्द पडले– "धर्मपुत्रा! देवांचा शिल्पकार विश्वकर्मा व दानवांचा शिल्पकार मयासुर दोघे मिळून ही मूर्त कोरतील. मूर्तीची प्रतिष्ठा झाल्याबरोबर तुझा यज्ञाचा घोडा जागचा हालेल आणि पुढे जाईल. तुझा अश्वमेध यज्ञ पूर्ण होईल. वातापि नगराचा पुनरुद्धार कर! तुमच्या पांडवकुलात जन्मास आलेले वंशज चंद्रवंश नामें या नगरी राज्य करतील!"

धर्मराजाने डोळे उघडतांच त्याला समोर गणपतीचे अपूर्व कलाकौशल्य दृष्टीस पडले व तत्क्षण अंतर्धान पावले.

दुसऱ्या दिवशी उजाडतांच एक गोरीपान व एक काळी कुट्ट व्यक्ती त्या

जवळच्या झाडाझुडपात एका स्फटिक शिळेला लक्षपूर्वक पहात असलेल्या दिसल्या. ते कोण हे धर्मराजाने ओळखले व त्यांना नमस्कार करून त्यांचा यथोचित सत्कार केला.

ती शिळा जमिनीतून खणून काढीत असतां एक अपूर्व सांठा सापडला. तो इल्वलने आणून पुरून ठेवलेला सोन्याचा सांठा होता. त्याच दगडाजवळ तो मरण समयी खितपत पडला होता. ते सर्व धन खर्च करून धर्मराजाने वातापि नगराचा पुनरुद्धार केला.

त्या दोघां महाशिल्पकारांच्या हस्ते गणपतीची मूर्त, महाशिल्प अदृश्य झाले

होते त्याच जागी एक विशाल देवालय आणि एक मोठा सभामंडप तयार झाला. विश्वकर्मा व मयासुर दोघांनी मिळून जो अद्‌भुत शिल्पाचा प्रारम्भ केला तो पुढे नवीन शिल्पकलेचा संप्रदाय म्हणून प्रसिद्ध झाला. भरतवंशीयांकडून या शिल्पकलेचे भरणपोषण होत राहल्याने त्याला भारतीय शिल्प हे नांव प्राप्त झाले आणि प्रख्याती मिळाली. काम पुरे होतांच दोघे शिल्पकार जसे आले तसे अंतर्धान पावले.

देवालयात गणपतीची प्राणप्रतिष्ठा धर्मराजाच्या हातून संपताच घोडा हुलला व जोराने पळू लागला. अर्जुन व भीम सैन्यानिशी त्याच्या पाठोपाठ निघाले.

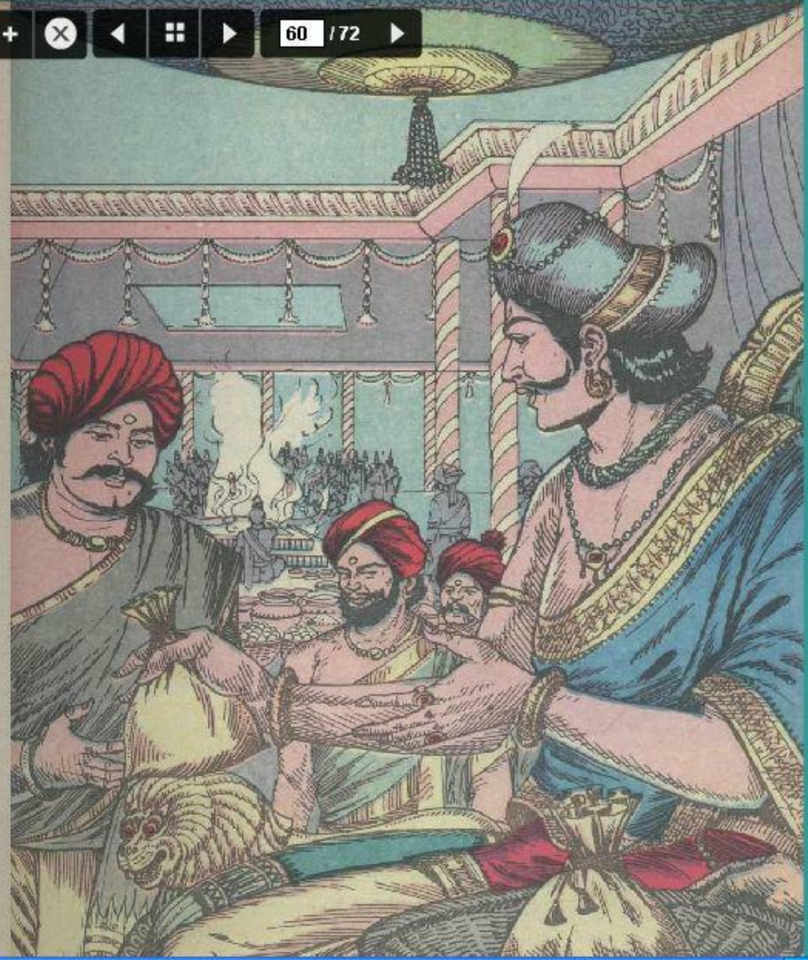
धर्मराजाने वातापि नगरात अगस्त्य मुनींनी स्थापिलेली लोकसत्ताक राजवट सुरू करून ती कायम व स्थिर राहील अशी व्यवस्था केली आणि नकुल व सहदेव यांच्या सह हस्तिनापुराला गेला.

लोकसत्तेचे अर्थसूचक पर्यायवाचक नाम म्हणून व तेथील विशिष्ट पद्धत म्हणन त्या राजव्यवस्थेला अगस्त्य राज्य, नगराला अगस्त्य नगर हेच नाव काही काळ चालू राहिले. परंतु पुढे वातापि नगर याच नावाने त्या नगराची ख्याती झाली.

अर्जुनाने दिग्विजय समाप्त केला व हस्तिनापुरास परतला. अश्वमेध यज्ञ झाला. धर्मराजाने ,यज्ञभाग विशेषेकरून विश्वकर्म्याला व मयासुराला अर्पण केला. शिल्पकारांचा व त्यांच्या शिल्पाचा यथायोग्य गौरव केला.

धर्मराजानंतर परीक्षिताने व त्याच्या नंतर जनमेजयाने राज्य केले. जनमेजय व त्याचे वारस वातापि नगराची राजव्यवस्था यथाप्रकारे पहात राहिले.

वातापि नगरावर राज्य करणाऱ्या चंद्रवंशीय राजांपैकी शत्रुंजय हा साम्राज्य स्थापनेची महत्वाकांक्षा असलेला एक राजा होता. त्याने वातापि नगराला आपली राजधानी करून एक विशाल साम्राज्याची स्थापना केली. त्याने प्रजेवर कराचा बोजा

वाढविला आपल्या निरंकुश राजवटीमुळे लोक त्याला दुसरा इल्वल जन्मला असे म्हणू लागले.

त्याच्या मुलांपैकी शेवटचा चळुक वर्मा हा होता. तो फार गुणी होता. अगस्त्यांनी घालून दिलेले लोकसत्ताक राज्याचे नियम त्याला मान्य होते. तो गणपतीची श्रद्धा-भक्तिपूर्वक आराधना करी. विद्या आणि कलेची त्याला आवड होती. त्याच्यात अगस्त्यांचा अंश आहे असे प्रजेला वाटे इतका तो प्रजेवर प्रेम करी.

साम्राज्यविस्तार करण्याच्या हेतूने त्याने आपल्या सर्व मुलांना बोलावून त्यांच्यावर काही जबाबदाऱ्या टाकल्या. चळुक आपल्या वडिलांना म्हणाला–"परपीडन आणि हिंसा करून मिळविलेला साम्राज्य विस्तार कसाईवृत्तीपेक्षा कसा मोठा होऊ शकेल?" असे सांगून त्याने आपल्या भावांची मने साम्राज्य विस्तरा-विरुद्ध वळविली व स्वाऱ्या करायला जाण्याचे नाकारले.

शत्रुंजय संतापला. म्हणाला–"कायरे सिहाच्या पोटी उंदिर जन्मावा तसा तू राजवंशात चुकून जन्मलास! तुला योग्य शिक्षा मिळेल!" त्याने एक उंदिर धरून आणून त्याचे नाव चळुका असे ठेवले व त्याच्याशी चळुक वर्माचे लग्न होणार असल्याचे जाहीर केले.

चळुका उंदराचे खरे नाव कल्याण किंकिणी असे होते. इंद्राच्या शापाने ती अप्सरा उंदीर होऊन जन्मली. बोहोल्यावर चढल्यानंतर पाटांवर राजकुमाराला व वधु स्थानी उंदराला पाहून पाहुणे मंडळी हंसतील व त्यामुळे चळुकवर्माची मान खाली होईल या विचाराने शत्रुंजयने तो विचित्र विवाह-समारंभ मांडला होता. परंतु चळुक वर्मा हसत म्हणाला–"उंदराला महाराजांची सून करण्याची शक्ति त्या विघ्नेश्वरात आहे. तर उंदराला एक सुंदर तरुणी कर-ण्याची शक्तीही त्याच्यात आहे, असे मी म्हटलं तर तुम्हां सर्वांना खरं वाटणार नाही. तरी माझा त्यावर विश्वास आहे!"

गंधर्व राजकुमारी

[८]

म्हातारा म्हणाला ते ऐकून हसनला जास्तच वाईट वाटले. त्याने म्हाताऱ्याचे पाय धरले व म्हणाला–"मला माझी बायको द्या, मुले द्या! हे दान मागतो आहे मी!"

"स्वतःच स्वतःचा जीव द्यायला तयार होणारा तुझ्या सारखा मी आपल्या आयुष्यात कधी पाहिला नाही. तू जे करायला निघाला आहेस ते किती धोक्याचे आहे, याची तुला कल्पना सुद्धा नाहीसे दिसते आहे मला! तरी सुद्धा माझ्याकडून तुला जी मदत करणे शक्य आहे, ती करतों." असे म्हणत म्हाताऱ्याने आपल्या दाढीतले काही पिकलेले केस उपटले व हसनला देत म्हाणाला–"तुझ्यावर आलेल्या संकटां-तून बाहेर निघणे तुला अगदी अशक्य झाले की यांपैकी एक केस पेटव, मी तत्क्षण तेथे हजर होईन व तुला मदत करीन." नंतर त्याने वर मान करून टाळी वाजविली. लगेच एक भूत समोर उभे राहिले. म्हातारा हसनला म्हणाला–"तू याच्या पाठीवर बसून जा. हा तुला कर्पूर द्वीपावर पोंचवील. कर्पूर द्वीपाच्या पलीकडच्या किनाऱ्याला तू गेलास की 'वाक वाक' द्वीप ज्या समुद्रात आहे, त्या समुद्राच्या अलीकडच्या तीरावर तू पोचलास असे समज."

हसनने म्हाताऱ्याला नमस्कार केला आणि भुताच्या पाठीवर बसला. भुताने हसनला कर्पूर द्वीपावर आणून पोंचविले आणि निघून गेले. शुभ्र पांढऱ्या रंगाच्या त्या कर्पूर द्वीपाच्या मैदानात चालत असतां हसनला कापराचा वास येत होता. काही अंतर चालून गेल्यावर त्याला घुमटीसारखे काही तरी दिसले. उंच गवतामधून चालत

तो त्या घुमटीपर्यंत गेला. परंतु पायाला काहीतरी लागले व तो खाली पडला.

हसन ठेंच लागून पडला तेथे एका राक्षसाचा देह होता आणि त्याला घुमटीसारखं दिसलं तो त्या राक्षसाचा कान होता. तो राक्षस त्या गवतात पडून झोपला होता. हसन त्याच्या अंगावर पडल्यामुळे त्याची झोप मोडली व तो जांभई घेत उभा राहिला. त्याचा तो देह एखाद्या उंच ताडामाडाएवढा होता. त्याने हसनला आपल्या मुठीत धरून उचलले. हसनला कांपरेच भरले व तो ओरडला–"माफ कर! जीवदान दे!"

"हा पक्षी किती गोड बोलतो आहे! मी आपल्या महाराजांना एक भेट म्हणून नेऊन देतो." तो राक्षस मनात म्हणाला. कर्पूर द्वीपाचा राजा एका खडकावर बसलेला होता. तो सुद्धा हसनकडे एकादा पक्षी असावा असे समजून पहात राहिला. हसन म्हणाला–"माफ करा! जीवदान द्या!" त्या राक्षस राजाला हसनचे बोलणं पक्ष्याच्या ओरडण्यासारखं वाटलं. त्याने एक पिंजरा मागवून हसनला त्यात ठेवले व त्यातच खायला काही तरी अन्न व प्यायला पाणी ठेवून पिंजरा आपल्या घरात नेऊन टांगून ठेवला.

कित्येक दिवस लोटले. हसनला नकोजीव झाले. अशा स्थितीत त्याला म्हाताऱ्याने दिलेले दाढीचे केस आठवले. राक्षस राजकन्या त्याला पिंजऱ्या बाहेर काढून खेळवी. अशाच एका प्रसंगी तिची नजर चुकवून तो दूर गेला व त्याने एक केस पेटविला.

तत्क्षण म्हातारा समोर उभा राहिला व विचारू लागला–"काय पाहिजे हसन?"

"मला येथून आणखी कोठे तरी पोचते करा! आणखी एक दिवस येथं काढायचा झाला तर जीव राहीलसे वाटत नाही." हसन म्हणाला.

"मी तुला सांगितले नव्हते का? तू येथेच होतास म्हणून मला केस पेटवून बोलावू शकलास. त्या 'वाक् वाक्' द्वीपावर कोणताही मंत्र किंवा तंत्र उपयोगी पडत नाही! तेथे तुला परमेश्वरच मदत करील तर करील. तू आपला हा प्रयत्न पूर्वीच सोडून द्यायला हवा होतास!" म्हातारा म्हणाला.

"मला या प्रयत्नात मरण आले तरी चालेल, त्याला मी तयारच आहे. मरण हे लिहून ठेवले असेल तेव्हांच येणार, आपल्या बायकोचा शोध कसा काय सोडू?" हसन म्हणाला.

म्हातारा हसनचा हात आपल्या हातात घेऊन म्हणाला–"तू आपले डोळे एकदांच मिटून पुन्हा उघड!" त्या प्रमाणे हसनने एकदांच डोळे मिटून उघडले तो एका समुद्राच्या किनाऱ्यावर उभा होता. म्हातारा अदृश्य झाला होता. तो उभा होता त्या किनाऱ्यावर अनेक हिरेमाणके वगैरे रत्ने होती. सर्व निरनिराळ्या रंगाची.

त्याने एकदां चहुओर नजर फिरविली मात्र समुद्र किनाऱ्यावरच्या डोंगराळ प्रदेशात विचित्र रंगाचे व विलक्षण आकृतीचे पक्षी दिसले व ते 'वाक् वाक्' असे ओरडत एकदम उडू लागले.

म्हणजे मी 'वाक् वाक्' द्वीपावर पोचलो आहे तर! असे हसनला वाटले. ते पक्षी येऊन आपल्याला समुद्रात ढकलण्याच्या आत आपण कोठे तरी लपले

पाहिजे, असा विचार त्याच्या मनात आला आणि त्याला त्याच वेळी झोपडीसारखं काही तरी दिसले. तो झपाझप पाय उचलीत त्या झोपडीत गेला. बसला असेल नसेल तेवढ्यात सर्व जमीन हादरली. दूर धुळीचे लोट दिसले. त्या धुळीच्या आड त्याला एकाएकी भाल्यांची चकाकणारी टोके, शिरस्त्राणे, कवचे दिसली. त्या कोणी शूर कन्या होत्या.

त्या मोठमोठ्या घोड्यांवर बसलेल्या होत्या. त्यांच्या हातात तलवारी होत्या. वायुवेगाने येऊन त्या हसन होता त्या झोपडीच्या नजीक येऊन उभ्या राहिल्या. त्यांची नजर चुकवून पळून जायला

वाटही नव्हती. तो झोपडीच्या दारात येऊन उभा राहिला. त्याला पाहतांच सर्व घोडे जागच्या जागी थांबले. त्या वीरांगनांपैकी एक आपल्या घोड्याला, हसन होता त्या बाजूला आली. तिच्या तोंडावर शिरस्त्राण व कवच असल्या कारणाने हसन तिचे तोंड पाहू शकला नाही. ती जवळ येऊन काही म्हणण्याच्या आत हसन गुडघे टेकून तिच्या समोर उभा राहिला व म्हणाला–"देवी, मी दैवयोगाने या द्वीपावर आलो आहे. मी तुझ्या पायां-जवळ शरण मागतो आहे. बायको व मुले यांच्या शोधार्थ भटकणाऱ्या या दुर्दैवी माणसावर दया कर व अभयदान दे!"

ती घोड्यावरून उतरली. एका हाताने तिने आपल्या दासदासींना परत पाठिवले आणि जास्त लक्ष देऊन हसनकडे पाहिले. तिने आपल्या तोंडावर जे कवच होते ते काढले. तिला पाहून घाबऱ्या आवाजात तो जोराने ओरडला. त्याची कल्पना होती की वीरांगना फार सुंदर असतात. परंतु ही बाई तर कुरूप व म्हातारी होती व तिचे रूप तर भयंकरच होते.

आपल्याला पाहून हसनने डोळे घट्ट बंद केले ते भीतीने हे न कळल्यामुळे ती म्हातारी म्हणाली–"मुला, काय झालं रे, कां ओरडलास? मी तुला काय हवी ती मदत करीन. परंतु तुला कोणी पाहू नये या साठी तुला वीरांगनांचा पोशाख देते. तो अंगात घातलास म्हणजे तुझी सर्व कथा मी शांतपणे बसून ऐकेन."

असे सांगून ती गेली व थोड्याच वेळात वीरांगना घालतात तो पोशाख, कवच, किरीट व शस्त्रास्त्रांसह परत आली. तो पोशाख वगैरे धारण केल्यावर हसन त्या वीरांगनांसारखाच दिसू लागला. त्याला कोणी ओळखणेच शक्य नव्हते. म्हातारीने त्याला समुद्र किनाऱ्यावरच्या एका दगडावर बसविले आणि त्याची कथा ऐकू लागली. सर्व ऐकल्यावर तिने त्याच्या बायकोचे व मुलांची नावे विचारून घेतली. तो म्हणाला–"त्यांना तेथे काय म्हणतात मला माहीत नाही."

म्हातारीला हसन स्वतःच्या मुलासारखा वाटला व वात्सल्य भावाने ती त्याला म्हणाली–"हसन, एक आई आपल्या मुला-साठी जे काही करू शकते ते सर्व मी करीन. तुझी बायको या वीरांगनांपैकीच एक असली पाहिजे. उद्यां त्या सर्व स्नानाला येतील तेव्हां तू त्यांच्यापैकी आपल्या बायकोला ओळखू शकलास तर पुढले काम सोपे होईल!"

दुसऱ्या दिवशी तिने सांगितल्या प्रमाणे सर्व वीरांगना आपला पोशाख, शिरस्त्राण, कवच, वगैरे काढून ठेवून समुद्रावर स्नानाला आल्या. हसन वीरांगनांच्याच पोशाखात होता. त्याने त्या सर्वांना पाहिले, परंतु त्यांच्यात त्याची बायको नव्हतीच.

त्या स्नान करीत असतां हसनने ती गोष्ट म्हातारीला सांगितली. ती ऐकून म्हातारी घाबरून म्हणाली–"आतां उरल्या ती आमच्या महाराजांच्या सात मुलीच की! त्यांच्या पैकी कोणी तुझी बायको असेल तर तू व मीही आशा सोडून देणेच भाग आहे! तू शोधायाला आला आहेस ती तुझी बायको नाही, तुझा मृत्यू! तेव्हां तू आशाच सोडून दे!"

"आजी मी इतका दूर आलो तो परत जाण्यासाठीच का? तुमच्या मदतीची मला फार गरज आहे! यावेळी मी अयशस्वी होणार असे मनात आणलं तर तुमच्या शक्तीवर माझा विश्वास नाही असाच अर्थ ठरणार! ही सात बेटें तुमच्या ताब्यात रक्षणार्थ असतां तुम्हांला अशक्य असे काही असू शकेल का?" हसन म्हणाला.

"मला जो अधिकार आहे तो या बेटावर पहारा देणाऱ्या वीरांगनांपुरताच आहे. त्यांच्या पैकी तुला जी हवी असेल तिला मागून घे. तिला घेऊन जा आणि सुखाने संसार कर! ते तुला मान्य नसेल तर आपणा दोघांवर प्राणांतिक संकट ओढवलेच समज!" म्हातारी म्हणाली. (क्रमशः)

